

Нылгалдалар,
Нылгалдалар,
Нылгалдалар

Кадыы кошкак
кижилерниң
эрге-ажыы

Эки кылган
ажыл — элп
читпес алдар

148 (18575)

25 чылдың
31-де үнүп эгелзэн

http://shyn.ru

shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

адар өртээ хостуг

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

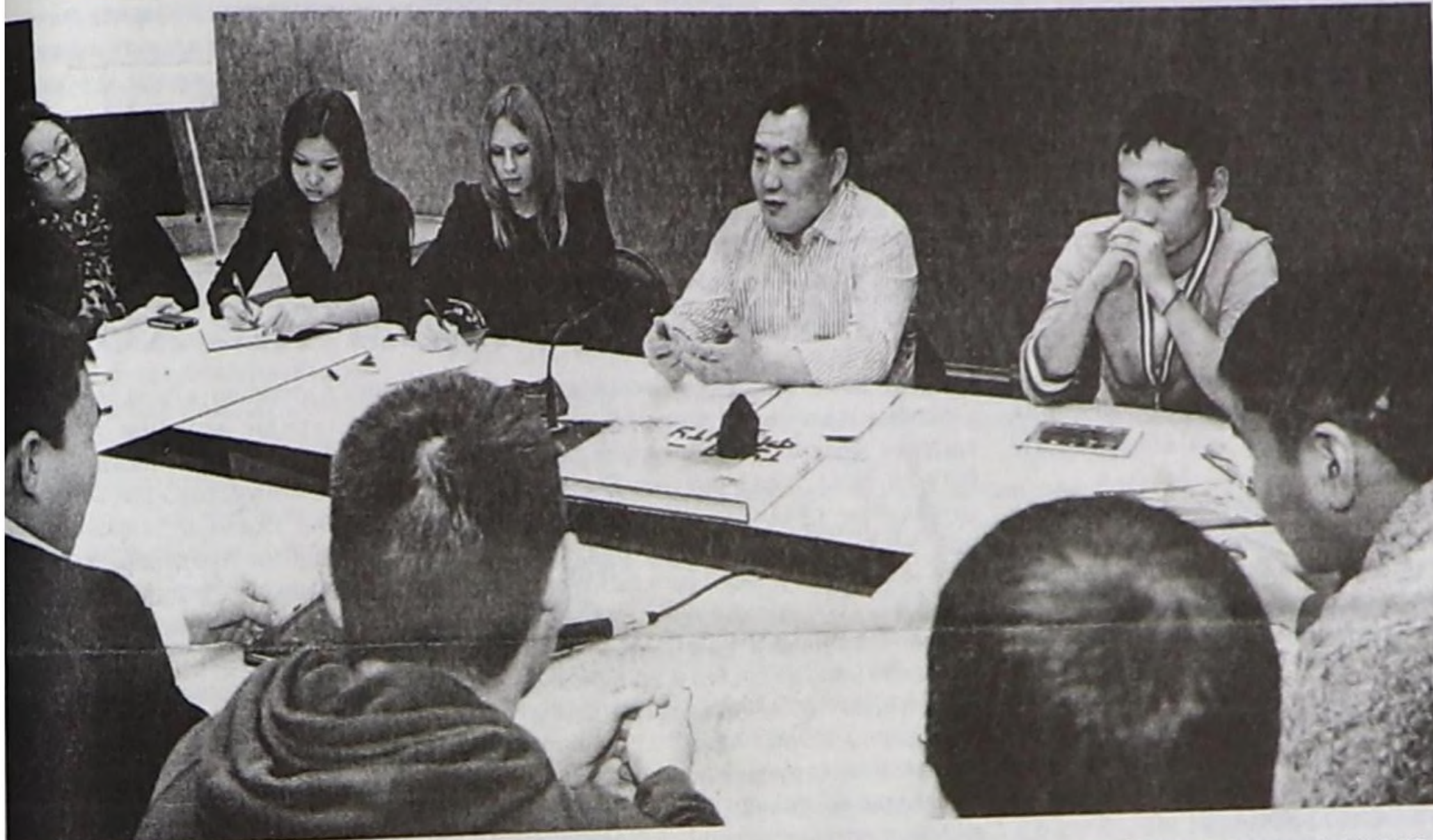
2014
чылдың
декабрь

2

вторник

Тываның Баштыңының ажил-албаны

АНЫЯКТАР ШУУЛГАНЫ ТЫВАГА БОЛУР

Тываның Баштыңы республиканың эң тергийн чүүлдерин делегей чергелиг болдурарын саналдаан.

Тываның Баштыңының аныяктар-биле ужуражылгазынга Азия аныяктарының I шуулганынга белеткелдин дугайынла чугаалашкан, оон дугайында Шолбан Кара-оол Уралда күрүнениң экономиктиг университетинин ректору Михаил Федоров-биле дугурушкан.

Оолдар болгаш кыстар ол делегей чергелиг төлевилелди аажок сонургааннар. Ол Азияның географтыг төвүнде турар Тываны алдаржыдарынга, Азия-Оожум океан девискээринде аныяктар-биле харылзажырынга, туризмче болгаш өске-даа адырларже инвестицияны хаара тударынга аажок улуг аргалар деп Чазак Даргазының саналынга олар каттышканнар.

Ындыг деңгелдик шуулганы республика девискээринге эрт-

тирери — улуг харысалга дээрзи-биле олар чөлшээрешкеннер. Ону чогумчалыг болгаш онзагай байдалга эрттирер херек.

Ону эрттирер черинин болгаш хевиринин дугайында «баш ыжып» эгелзэн. Аңгы-аңгы чурттарның аалчыларын каяа хүлээп алырыл, оларны чүнүң-биле магададырыл? Тываның кайгамчык черлерин көргүзүп тургаш, оларны магададыр деп түңнелге чаңгыс кижиге келгеннер. Ынчалза-даа этнокультура, экономика, политика, туризм талазы-биле аңгы-аңгы угланыш-кыннарны немей тывары база чугула.

Бир кижиге делегейниң аңгы-аңгы чүктеринде болгаш кожавыста Украинада дайын чөрүлдээлерин көөрге безин берге-дир, ынчангаш тайбыңче кыйгырыг акциязын эрттирзе кандыгыл деп саналды кириген.

(Уланчызы 2-ги арында).

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың
девискээринге онза байдалдар
чурумун соксаткан деп
чарлаарының дугайында
2014 чылдың ноябрь 27 №547

Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чаззааның
доктаадыры болза:

1. 2014 чылдың декабрь 1-ден эгелеп Тыва Республиканың девискээринге регион иштинде онза байдалдар чурумун соксаткан деп чарлаар.

2. Тыва Республиканың Чаззааның 2014 чылдың октябрь 10-да «Тыва Республиканың девискээринге онза байдалдар чурумун кириеринин дугайында» №475 доктаалын күжүн чидирген деп санаар.

3. Бо доктаалды «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың
Баштыңы Ш.КАРА-ООЛ.

ХУНДУЛУТ ЧАГЫДЫП АЛЫКЧЫЛАР!

Бо чылдың декабрь 5-тен 15-ке чедир, 2015 чылдың бирги чартыында, чагыдылга үезинде Федералдыг почта харылзаазының эргелелиниң Тыва Республикада почта харылзаазының салбыры — «Россияның почтазы» федералдыг күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгези Бүгү-россияның чагыдып алышкынын он хонуун эрттирер.

Ол үеде солуннарны болгаш журналдарны чагыдарының болгаш чедиреринин чагыгларын хүлээп алырының талазы-биле ачы-дузаның өртзөөңгө дараазында чиигелделерни көргүзүр: доктаамал цнер төп парлалга цндирцлгелеринге — 5 хуу, республиканың, кожууннарның доктаамал цнер парлалга цндирцлгелеринге — 10 хуу.

«ШЫН» СОЛУННУ ЧАГЫДЫП АЛЫРЫНЧЕ ДАЛАЖЫҢАР!

Алды айда өртээ — 841,02 рубль.

Чиигеткени-биле — 757 рубль.

КЫШКА БЕЛЕТКЕЛ

2014-2015 чылдың күскү-кышкы үезинде Тыва Республиканың одалга-энергетика комплекзинин, чуртталга-коммунал ажил-агыйларының объектилерин үезинде белеткээри-биле Тыва Республиканың Чаззаа 2014 чылдың май 23-те № 217 «2014-2015 чылдың күскү-кышкы үезинде чуртталга-коммунал ажил-агыйларының болгаш одалга-энергетика комплекзинин объектилерин белеткээринин дугайында» доктаалды хүлээп алгаш, эргежок чугула хемчеглерниң даңзызын болгаш одалга сезонун белеткээр талазы-биле оларны акшаландыраар дөстөрни тодараткан. Бо талазы-биле ажил чорудар штабты тургускаш, күскү-кышкы үениң белеткелинге хыналданы күштелдирер талазы-биле шупту эргежок чугула хемчеглерни чорудар планын бадылаан.

2014-2015 чылдың күскү-кышкы үезинде одалга-энергетика комплекзинин чуртталга-коммунал объектилеринге 214,9 млн. рубль хемчээлге акша-хөреңги үндүрерин планнаан. Оон иштинде 152,6 млн. рубль одалга-энергетика комплекзининге, чуртталга-коммунал ажил-агыйына 49,3 млн. рубль онаашкан.

2014-2015 чылдың күскү-кышкы үезин эрттиреринге салдарлыг шупту хемчеглер 100 хуу күөсеттинген. ТР-ниң социал адырында болгаш чуртталга-коммунал ажил-агыйларында одалга-энергетика комплекзинин бүдүрүлгелери ниитизи-биле кышка белең. Төпчүткен чылыг хандырылганың системазы ажил-чорудулганын уламчылап турар. Одалга сезону шупту кожууннарда эгелзэн. 2014 чылдың сентябрь 16-да кожууннар чагыргаларының айтышкынынга дүүштүр социал адырның объектилерин кол чылыг четкилеринде кошкан. Көдээ школалар, эмнелгелер, уруглар садтарында одалга сезону 2014 чылдың сентябрь 15-те эгелзэн.

Бо чылдың июль 1-ден эгелзеш республиканың чедери берге муниципалдыг тургузулгаларының бюджет албан черлеринче хөмүр-дашты сөөртүп эгелзэн. Ноябрь 13-түн байдалы-биле 17,3 муң тоннаны сөөртүп чедирген азы планының 99,4 хуузу, ниити хереглел — 17,4 муң тонна.

Тыва Республиканың чуртталга-коммунал ажил-агый, одалга-энергетика комплекзинин организацияларында хөмүр-дашты курлавыры тургустунган. Одалга-энергетика комплекзинин шупту бүдүрүлгелери болгаш чуртталга-коммунал ажил-агыйының объектилери бо чылдың төнчүзүңгө чедир хөмүр-дашты сөөртүп чедиреринин керээзин чарган.

(Уланчызы 2-ги арында).

Хүннүң медээлери

Кышка белеткел

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Бо чылдың ноябрь 13-түн байдалы-биле алырга, үжөн дизельдиг электри станцияларының алдызында хөмүрнүн курлавыры тургустунган, арткан станцияларда хөмүр-дашты сөөртүп чедирер ажыл уламчылап турар.

Эң-не берге байдал энергия курлавырын ажылгааны дээш чурттакчылар ооң өрттөн төлээрин саададып турары. Күскү-кышкы үени эрттиреринге чидиг айтырыгларның бирээзи ол, чижээ, 2014 чылдың октябрь 1-ниң байдалы-биле, республикада шупту деңнелдин хергелелдеринге ажылгаан электри энергиязы дээш өренин түнү 549,9 млн. рубль, чылдың эгезинден бээр эвээжээни 151,6 млн. рубль азы 21,6 хуузу 323,1 млн. рубль азы 58,7 хуу чүгле чурттакчы чоннун болза, бюджет албан черлеринин, одалга-энергетика комплекзинин болгаш чуртталга-коммунал ажыл-агыйларының өрөзи 199,3 млн. рубль, чыл эгезинден бээр эвээжээни 97 млн. рубль.

Республикада 2014-2015 чылдың одалга сезону ортумак деңнелде деп түңнөп болур. ТР-ниң одалга-энергетика комплекзинин шупту бүдүрүлгелери чурум езуугаар ажылдап турар.

Анисья ТЮЛЮШ
белеткээн.

Өртектер өзер

Россияның Чазак 2015 чылда коммунал ачы-дуза ажыл-агыйының телевидерлерин өстүрер дугайында доктаалды хүлээп алган.

Чылдың ийиги чартыындан эгелеп Россияга бо көргүзүг ортумаа-биле 8,7 хууга өзер болза, чурттуң 43 регионнарынга ол хемчээл оон улуг кылдыр доктааттынар. Ооң-биле кады бо өртектер оон-даа улуг бооп болур. Чүге дизе Чазак чырык, чылыг баштадыр коммунал ачы-дузазы дээш өртектерни өстүрүп турар болза, каагт байыңнарның ээлеринге чурттап турар өрээлдер, бажыңның капиталдыг септелгези, арыг-силитудуп турары, бок үндүр сөөрткени дээш телевидерлер база өзе бээр. Бир эвес 2014 чылда коммунал ажыл-агый адырының өртектери 4,2 хууга улгаткан болза, 2015, 2016, 2017 чылдарда өзүлдө 10 хуу ажа бээринин чылдагаанын чурттуң тарифтер албаны акшаның үнезинин кудулаанындан деп тайылбырлаан. Ноябрьның эге хүннеринде РФ-тиң Чазак 2015 чылдың коммунал ачы-дузаның өртектеринин өзүлдезинин хемчээлин регион аайы-биле бадылапкан. Россияда доктааткан ортумак хемчээлден улуг өртектерни чурттуң 83 регионнарының 43-ге салган: Нижегородск облазы — 10 хуу, Тывада 10 хуу, Свердловск облазы 10,2 хуу, Башкортостанга 10,4 хуу, Якутия болгаш Камчаткага 11 хуу. Ортумак деңнелден куду өзүлдени Соңгу Осетия 7,5 хуу, Новосибирск облазы 8 хуу, Алтайга 8,2 хуу, Дагестанга 8,3 хууну доктааткан. Регионнарның губернаторлары тус өртектерни оон артык өстүрер дээр болза, тус черниң депутаттарының чөпшээрелгези херек дээрзин Тарифтер албаны дыңнаткан. Ол ышкаш коммунал ачы-дузаның өртектерин төлээринге күрүнениң субсидия хевирлиг көрдүнген дузаламчызын чурттакчы чон калбаа-биле ажылгаар болза эки деп тус албан сагындырып тур.

Бистиң корр.

АНЫЯКТАР ШУУЛГАНЫ ТЫВАГА БОЛУР

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Виктория Романова Азия чурттарын да инвестиция чорудулгаларының дуржулгазын өөренип көөрүн саналдаан.

Виктория Романова.

Азияның аныяктарының I шуулганының бюджети кандыг болуру? деп бир кижидорт айтырыг-даа салган. Солун хемчеглер тускайлаттыган акша-хөреңгиден хамааржыр деп, олар чугаалап турганнар.

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол кижидүрүзүн улуг кичээнге-биле дыңнаан. Шуулганың канчаар эртери, оон түңнелиниң кандыг болуру — республиканың аныяктарының идепкейинден хамааржыр дээрзин ол демдеглээн. «Республиканың эң кайгамчык чүүлдерин даштыкыга көргүзүр, оларны делегей чергелиг чүүл кылып арганы силерге берип тур бис. Ол дээрге Азияның төвүдүр, ол дээрге хөөмей-дир, ол дээрге кайгамчыктыг бойдус болгаш өске-даа чүүлдер-дир. Угаан-бодал сайзырадыр төлевилелдер база херек. Шупту чүүлдер силерниң идепкейлиг чорууңардан, дидимнерден, делегейиниң өске чурттарында аныяктардан төлээлерни тып алшыдаарыңардан хамааржыр. Ынчангаш шүгдүнүңер!» — деп, Шолбан Кара-оол чугаалаан.

Шуулганын эрттиреринин байдалдарын тургузар бис деп, Шолбан Кара-оол бүзүрөткен. Орустун географтыг ниитилелинче албан-езуунуң чагаазын чоруткан. Республиканың организастыг комитетин тургузуп турар.

«Азияның аныяктарының делегей шуулганын келир чылын аныяктар актив-биле кады эрттирер деп дугуруштувус. Туризмниң эки чүүлдерин тургузары,

Али Кузугет.

Азия-Оожум океан чурттары-биле кады ажылдажылга, инвестицияларны дилеп тывары — ындыг сорулгалар тургустунган. Патриотчу чорук, төрөөн чуртунга ынакшыл, оон чечектелишкени — кижиниң эң кол шынарлары бо. Ындыг шынарлар оолдар-кыстарда барын эскердим» — деп, Шолбан Кара-оол бодунуң Вконтактыда арнынга бижээн.

АЖЫЛ-ХЕРЕКЧИ БОЛГАШ ДИДИМНЕР ХӨЙ

«Тываның сайзыралының 100 чаа идеялары» деп конкурс эссениң түңнелдери-биле чаа сайыттар томуйлаттынар.

Оон дугайында Шолбан Кара-оол ноябрь 29-та Национал музейге болгаш аныяктар актив-биле ужуражылгазын медеглээн. Республиканың «Тываның сайзыралының 100 чаа идеясы» конкурс эссениң 248 ажылдар кирген дээрзин сагындыраал. Конкурсту бодунуң төрөөн чери дээш сагыш човап чоруур бүгү кижилерге чарлаан турган. Солун ажылдар чүгле студентилерден болгаш школачылардан эвес, бодунуң ажыл-херээнге дуржулгалыг апарган удуртукчулардан безин келгени солун болган. «Конкурс эссениң түңнели-биле ийи чаа сайыт томуйлаттынарын удавас билип каар силер. Ол дээрге боттарының ажыл-херээни эки билер апарган, долу программа тургускан кижилер-дир. Кымнар болуру дээрзин билири силерге сонугарчыг боор» — деп, Шолбан Кара-оол чугаалаан. Конкурса киришкеннерниң шупту ажылдары-биле таныжары аңаа солун болганын ол демдеглээн. Ол хемчег сагыш човап чоруур, ажыл-херекчи болгаш дидим кижилерни эвээш эвести илереткен. Оларның дыка хөйү-биле хууда ужуражыр сорулгалыг. Оон аңгыда чамдык ажылдарга хамаарыштыр таскайларга болгаш албан черлеринге тускай даалгаларны бээр. Конкурстун түңнелин чоокку үеде чарлаптар.

Ниитилелге эрге-чагырганың ролюнун дугайын уруглар-биле чугаалажып

тургаш, регионнуң удуртукчузу эрге-чагыргага өжөшпезин, ону кижидең аргажок ыракта чүүл деп санавазын, бүгү-ле чүүл дээш ону чемелээрин соксадырын сүмелзэн. Шолбан Кара-оол олче, чижээ, Чазакче, оларның эрге-ажыктары дээш ажылдап турар тургузуг кылдыр көөрүн сүмелзэн. Социал четкилерге коштунуп алгаш, химиренип, багай сөстөр эдип орбайн, тодаргай, боттук болгаш ажылгап болур саналдарны кириер херек.

Тываның күрүне университетинин студентилери, хөй-ниити организацияларының идепкейлигелери, школачылар болгаш аныяк сайгарлыкчылар боттарының сонугаар чүүлдеринин, оон туржук чогулмалыг төлевилелдеринин дугайында республика удуртукчузунга чугаалааннар. Андронидке тыва клавиатура, чаа чогаадып кылган диш чуур щетка, буддизмниң үндезиннеринин дугайында журнал, чединмес уругларга чаагай сеткил акциязы болгаш дуза — уругларның чоргаарланып чорууру тодаргай ажыл-херектери бо.

Чаа дооскан аныяк хөгжүмчүлер найысылалга камерлиг залды ажыдаарын, школачылар чугаа культуразын сайзырадырының пропагандазын күштелдирерин саналдааннар.

Вконтактыда «Тыва Республика» деп улуг ажылдың автору Орлана Дамдын социал четкилерде багай чүүлдерден аңгыда чогулмалыг чүүлдер база хөй деп демдеглээн. Езулуг патриоттар көстүп турар ниитилелжилер база бар.

«Бир чыл бурунгаар «Тыва Республика» деп тускай арынны ажыткан мен. Бистиң республикада эки чүүлдерни улус сонугаар-дыр. Мени дораан эскерип кааннар, харын-даа сурагылы блогер деп турдулар — деп, Орлана чугаалаан. — Индияга чедер, Далай-Лама башкыдан өөредиг алып күзөлдүг турган мен, ол бүтпейн барган. Меңээ-даа, мээң өөрүмге-даа акша херек. Мээң ол күзелимниң бүдеринге Шолбан Валерьевич дузалаан, ол оруумнуң баар-кээр өрттөн төлөп берген. Оон чаа ажыл-херектерге болгаш чедишкенинже чүткүлдүг эеп келген мен, «Сарыг шажын — Тывада» деп журналдың баштайгы дугаарын чырыкче үндүрдүм, ону Ыдыктыг Далай-Лама башкыга болгаш Шолбан Валерьевичке белек кылдыр бээр мен».

Аныяктарның «Эки сеткилдиг чүрөктер» организациязының удуртукчуларынга республика Баштыңы Россияның Маадыры, РФ-тиң камгалал сайыды Сергей Күжүгетович Шойгунун үндүргени «Тыва — фронтуга» деп үнелиг альбом-номну белекке берген.

Кижилерге дуза чедиргени дээш «Эки сеткилдиг чүрөктерни» Шолбан Кара-оол мактаан. Ниити ажыл-херектер дээш эрге-чагыргалар-биле кады ажылдаар деп турарларны Тываның Аныяктар болгаш спорт херектеринин талазы-биле яамының мурнунда сорулгаларны тодарадырынга киржиринче кыйгырган.

ТР-ниң парлалга албаны.

Доозукчу-2015

ШЫЛГАЛДАЛАР, ШЫЛГАЛДАЛАР...

2015 чылдан эгелеп чаңгыс аай күрүне шылгалдаларына (моон ыңай — ЧКШ) чаартылгалар, өскерилгелер дугайында айтырылгаларга хамаарыштыр гайылбыр алыры-биле бистиң корреспондентивис ТР-ниң өөредилге болгаш эртем сыйды Каадыр-оол Алексеевич Бичелдей-биле ужурашкан.

— Чаңгыс аай шылгалдаларга хамаарыштыр 4 өскерилге бар. Оларның аразында солун, улуг өскерилиштин — декабрь 5-те чогаадыг бижиири. Ол чогаал дээш ажы-төлдү кергедип, улуг негелделер кылган херээ чок. Чогаалды колдуунда эге чаданың шылгалда хевирлиг көрүп турар. Оң түңнели-биле өөреникчи дараа-зында шылгалдаларже кирериниң эргезин алыр ужурулуг. Ынчангаш тергип демдектер сүрген ажы чок. Кол-ла чүүл бо шылгалдага шупту өөреникчилеривис киришкеш, чедиишкениг кылдыр бижип эртери болур. Бо шылгал-

да 2 угланышкыныг: М.Ю. Лермонтовтуң уран чогаалы болгаш Тиилелгениң 70 чылы. Ынчангаш негелделер бөдүүн болгаш билдингир. Кандыг-бир чылдагаан-биле чедимче чок бижип каар болза, чогаадыгны катап бижири арганы бээр.

Ийи дугаар өскерилиштин база чиигелдеже угланган. Школаны дооскаш, улаштыр ортумак өөредилге черлеринче кирер азы амыдырал-чуртталгазының аайы-биле өөредилге черлеринче кирери болдунмас болза, эге чаданың (бөдүүнчүткен) математиказын дужаар. Эге чаданың хевирин дужааган уруглар ол демдээ-биле дээди өөредилге чери кирип шыдаваз болур. Дээди өөредилге черинче кирер деп турар уруглар кайнаар кирерин баш бурунгаар шилип алган турар. Ынчангаш олар кол, өзек кеззэн дужаар. Дужаап алган ЧКШ демдээ дээди өөредилге черлеринче кирер барымдаа болур.

Бир немежи кээр онзагай чүүл — даштыкы дылдар дужаар өөреникчилерге аас-биле харыылаар кезээ. Моон мурнунда чүгле бижимел болгаш тест езугаар харыылаар турган болза, ам аас-биле харыылааш, немей баллдар алыр эргелиг. Демдээн көдүрүп алырының аргазын берип турары-дыр. Бир өөреникчи — бижимел кеззэнге, а өскези аас-биле харыылаарына чедиишкениг бооп болур.

Нарыыдаан бир кезээ — немелде чадазы турбас. Ол дээрже ЧКШ дужааттынмай барган кеззэн катап дужаары болдунмас болур. Ынчалза-даа ол үзе шиптирлеттинмээн, ынчангаш ону чоокку үеде дыңадыптар бис.

Моон мурнунда чылдарда ЧКШ түңнели кудуку деңнелде болганы-биле школа директорлары, ону харыылаар башкыларга хамаарыштыр янзы-бүрү хемчеглерни негеп турган болза, ам ол негелделер чок. Ону эки дужаап алыры уругларывыстың, директорларывыстың, башкыларывыстың арын-нүүрүнде. Ынчалза-даа сула салдынып болбас, чүге дизе ЧКШ түңнели-биле ажы-төл улаштыр өөренир, ынчангаш ажы-төлүвүстүң, башкыларывыстың, ада-иевистиң иштики негелделери күштелир ужурулуг. Бир класска 2-3 өөреникчинин түңнелдери чегей болза, кичээлди эрттирип турар башкыларга боттарының билиин бедидери-биле дузаны көргүзөр ужурулуг бис.

2015 чылда 9, 11 класс-тын өөреникчилеринин эртер ЧКШ элээн чиигелделерлиг болур. Ындыг-даа болза улаштыр өөренир дээн уруглар болгаш оларның ада-иелери шыңгыы белеткенир, эки түңнелдиг болур дээш кызар ужурулуг. Ынчангаш өөреникчилерге ЧКШ эки белеткенип, чаа өскерилиштинерни өөренип көрүп, оң аайы-биле чедимчелиг дужаап алырын күрээр кижидир мен.

ОРУС ДЫЛДЫ ЭКИ БИЛИР БОЛЗА...

Тывага чарлаттынган Орус дыл чылы адакталып, түңнелдер үндүрүп болур хире үе чедип келирге, өөредилге яамызы орус дыл болгаш литература башкыларының бир дугаар съездинин организастап эрттирген. Орус дыл чылы эрттирер дээн эгелээшкенин чурттуң удуртулгазы деткээнин Чазак Даргазы Ш.В. Кара-оол съездиге дыңнаткан. Бо чылын оң салы-биле ийи кол угланышкыныг төлөвилел кылдынган. Ол дээрже, бирээде, орус дылдыг башкыларның көдээ школаларже барып ажылдаарын кыйгырганы, ийде, өг-бүлө бүрүзүнге бирээден эвээш эвес дээди эртемниг уруг турарын чедип алыры.

Андрей Марченко Москва хоорайга төрүттүнген, аңаа гуманитарлыг университетти дооскан. Орус дылдыг башкыларның көдээ черлерже ажылдап-чурттаарына республика Баштыңының грантызын алыр конкурска тиилеп алгаш, Москваның 498 дугаар школазынга ажылдаар деп турган боду Тываже чедип келген, амгы үеде Барыын-Хемчик кожуунунуң Кызыл-Мажалык школында ажылдап турар. Бо чылын ол конкурска 6 кижиги киришкен, олардан амдыызында үш орус дылдыг башкы Тываның көдээзинде ажылдап турар. Орус дыл чылы эртип-

даа каар болза, бо ажыл моон-даа сонгаар уламчылаар дээрзи чугаажок.

А дээди эртемниг специалист кылдыр улуг хоорайларга барып өөренип алырынга кол рольду орус дыл ойнаар. Дыл билбес, азы багай билер болза, дээди эртем чедип алыры берге херек. Амыдыралдан ал көөрге, школа дооскан уругларның чамдыызы кирериниң шылгалдаларын эртип шыдавайн баар, азы арай деп кирип алгаш, өөредилгезин эге курстарга каалтар таварылгалар кайы хөй. Ындыг байдал нарын айтырылганың бирээзи болуп турарын Шолбан Кара-оол чугаазынга демдеглээн. Шыырак мергежилдиг дээди эртемниг кадрларның айтырыы республиканың экономиказының сайзыралы-биле тудуш холбаалыг дээрзи билдингир.

Дылды эки өөренип, шингээди алырынга орус дылдың эдилекчилери чүгле бодунуң дылынга чугаалаары-биле безин кончуг дузалаар. Уруглар оларның-биле ыяап-биле орус дыл кырынга чугаалажыр алаар болгай, а тыва орус дыл башкылары кичээлден дашкаар үеде чайгаар-ла боттарының тыва дылынче шилчий бээр. Ынчангаш көдээге орус дыл өөренип алырының бир бергези — практика чогу. Кызыл хоорайга өскен, чугаа-

лажыр кол дылы орус апарган аныяктар, Тываның күрүне университетинин дыл факультетинин доозукчулары көдээ школаларже барып ажылдаар болза, уругларның орус дыл шингээди алырынга база улуг дөгүм болуру чугаажок. Черле ынчаш орус дыл башкызы кижиги уругларның дылга практиказын күштелдирер талазы-биле улуг сагыш салыры чугула. Хоорайжылары көдээге албадал-биле чорудары болдунмас херек, ол чүгле кижиниң бодунуң патриотчу сагыш-сеткилинден кээр байдал-дыр. Ынчангаш амгы үеде орус дыл башкылап ажылдап турар кижилерден уругларның келир үези, салым-чолу безин хамааржып болурун медресеп көөрү чугула. Дылга уругларны шынарлыг өөредир талазы-биле оларга кончуг улуг харыскалганаажып турар.

Орус дылдың шингээдилгези чаңгыс чыл-биле кызыгаарлаттынмас болуру билдингир. Ол дугайында ийи хүн иштинде эрткен съездиге чугаалашкан, орус дыл өөредилгезинин чидиг айтырыгларын сайгарган. Съездинин ийи дугаар хүнүнде делегаттар Туран, Шагаан-Арыг, Сарыг-Сеп, Сукпак школаларыне үнүүшкүнү кылган болгаш сайгарылгаларны дискуссия хевиринге чоруткан.

Надежда ЭРГЕП.

Чаа-Хөл кожуунда

Чеди чүзүн мал

Бо чылдың ноябрь 1-ниң сан-түнү биле алырга, Чаа-Хөл кожуунда хуу мал-маган тудуп турар өрегелерниң саны 825, тараачын-фермер ажыл-агыйлар 15, көдээ ажыл-агыйның 1 кооперативи болгаш 4 биче бүдүрүлге ажылдап турар. Инек малдың ниити саны 6281, оларның иштинде 2810 саар инек. Шээр мал 34060 баш, төрүүр хой-өшкүнүң саны 16692. Чылгының ниити баш саны 1532, белер — 681. Хаваннарның саны 284, төрүүр 151 хаван бар. Теве мал бир баш.

Малчын коданнарже 5217 тонна сигенни сөөрткен, 616 тонна саваң болгаш малдың ынак чеми 214 тонна суланы (фураж) чедирген. 5 тонна мал чылгаар дусту үлөп берген.

Кыштаг болгаш суг

Кожуунуң девискээринде 82 кыштагларда 128 кадарчылар бар. Бо чылын Көжээлиг-Хову база Бел деп черге чаа кыштагларны туткан. Кышкы сооктарга удур малчын

кодан бүрүзүнде бар кажаларны септеп белеткээн. Мал оолдаашкынын чедимчелиг эрттирер дээш тускай мергежилдиг специалистерниң малчын коданнарже үнүүшкүннерин планнап хувааган. Суг сөөртүлгезин хандырып турар тракторлар болгаш суг машиналары ажылдап турар.

Аңчылар болгаш бөрүлөр

Эртип турар чылда бөрүлөр узуткаар хемчеглерге 30 муң рубльди үндүрген турган. Дөрт аңчы бригаданың кежигүннери 16 аңчы бөрүлөр дугайында медээ келирге-ле, дарый хөделип, эки ажылдаанының түңнелинде 25 бөрү узуткаар планын 32 кылдыр күүсеткен. Байдал нарын дээрзин 13 баш бода мал, 128 хой-өшкү база 12 айтты бөрүлөр тудуп каапканы айтып турар. Акша көргүзүүнге ол 988 муң рубльдин когаралы болганда, араатаннар-биле демиселди моон сонгаар-даа күштелдирер бис.

Тывада «Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлге. 2014 чылдың түңнелдери» губернатор төлөвилелинин делгелге-ярмарказынга белеткел

2014 чылдың декабрь 4-те Кызыл хоорайның «Сүбедей» УСК-га «Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлге. 2014 чылдың түңнелдери» республиканың экономика тывилелинин киржикчилеринин делгелге-ярмарказы болур. Республика-нын шупту кожуннарындан 153 ажыг бараан бүдүрүкчүлери-нин киржилгези манаттынып турар.

Хемчегниң аалчылары аш-чем, улусчу уран чүүл тывыштарының барааннарын, тус черниң бүдүрүлгелеринин аш-чемге хамаарышпас барааннарын садып ап болур. Мөңгүн-тайгажылар сарлык сүдүнден болгаш эьдинден кылган амдангыг чемнери-биле өөртүр. Бүдүрүлгениң онза чүүлү — сарыг-сугдан мармелад болгаш хеммелээн сарлык эьди «хеңме». Тожу база Те-

ре-Хөл кожууннар ыштап кадырган, хаарган болгаш доңурган балыктарын эккээр, тес-хемчилер чоокта ажылдадып эгелээн кидис цегиниң бүдүрген чүүлүн таныштырар. Тандыжылар Дүргенниң медун болгаш өшкү сүдүн делгээр. Өвүрдөн ойнаарактар, сувенирлер болгаш национал хептерни эккээр. Кызылдың сайгарлыкчылары база дизайнер идик-хепти, кидистен болгаш хөмден национал сувенирлерни таныштырып көргүзөр.

Делгелгениң эң-не шыырак киржикчилерин дипломнар болгаш шаңналдар-биле демдеглээр. Делгелгениң программасы-биле губернатор төлөвилелин боттандыраының ээлчеглиг чадазынга тураскааткан «төгерик столду» эрттирери көрдүнген.

«Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлге. 2014 чылдың түңнелдери» делгелгени эрттиреринин ПРОГРАММАЗЫ

2014 чылдың декабрь 3-4

Болур чери: Кызыл хоорай, «Сүбедей» универсалдыг спорт комплекзи» Тыва Республиканың күрүнениң автономнуг албан чери

Декабрь 3 (среда)

09.00 — 19.00 ш. Албан-езузуңуң хүнү.
09.00 — 10.00 ш. Делгелгениң киржикчилеринин бүрүткели
12.00. — 14.00 ш. Делгелгеге Республиканың Баштыңы Ш.В. Кара-оолдун ажылчын эргиишкени
15.00ш. «Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлге - 2015: Инвестициялар, кооперациялар, логистика»
19.00 ш. Делгелге хүнүн доозары

Декабрь 4 (четверг)

09.00 — 18.00 ш. Делгелге хүнү
10.00. Делгелгени көрүкчүлөргө ажыдары
10.00 — 16.00 ш. Концерт программасы
11.00 ш. — «Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлге. 2014 чылдың түңнелдери» делгелгениң ажыдышкынының байырлыг езулалы
16.00 ш. Тиилекчилерни шаңнаарының езулалы болгаш делгелгени — хаары
17.00ш. — Делгелге хүнүн доозары
18.00 ш. — Делгелгениң киржикчилеринин чорууру.

Төрел — дөстүг

Тываның Тожу, Кунгур-туг-биле кызагаарлашкан Моолдун девискээринде чурттап чоруур тываларның ук-төөгүзүнге хамаарыштыр төөгү чугаалар кайы хей. 1921 чылда Тыва Арат Республиканы тургускан бүгү Тываның шуулганынга Хубсугул тывалары боттары келбээн, оларны Буян-Бадыргы ноян Тываның ара-албатылары эвес дээш хүлээп көрбээн дээш-ле баар.

Моолдун Хобсгол аймактың тываларының дугайында эвээш-биче төөгү материалдарын ашкылап, оларның дугайында боттарының шаа-биле билир кижилерниң чугаазын дыңнап, сонургап көөргө, Тожунуң болгаш Кунгуртугунуң тываларының Моол күрүнениң девискээринде апарганы элээн нарын чоржук.

Хобсгол аймактың тывалары шаг-төөгүдөн ол-ла черге чурттап чораан, а Тожунуң болгаш Кунгуртугунуң чамдык тывалары Тывага болуп турган революстуг болуушкуннарның уржуундан ынаар дескелеп көшкен. Оларның дескелеп көшкениниң кол чылдагааны — (эң ылаңгыя Кунгуртугунуң чурттакчыларының чамдыгызы-

ның), 1932 чылда Тере-Хөлге шыдал-быралыг араттарның мал-маганын хавырып, оларны коллективтиг ажил-агыйже кирерин албадап, сууржуң амыдыралче чыгап эгелээрге, оларның үймеп үнгени. Тере-Хөлдүң араттарының үймээнин 1932 чылдың чайын Араттың революстуг шерии барып баскан. Шериглерге туттурбаан араттар Моол талазынче тайгаскылче дезип көшкен. Совет эрге-чагырга күштелип, 1949 чылда Тывага коллективизация ылап эгелээрге, көшкеннер база бар. Олар төрзөн черинде дөгүл-төрелдери-биле харылзаазын үр-ле үспейн, аргыжып, аалдажып чорааннар. Оларның үре-салгалы ам-даа аразында аралашпышаан деп чугаалап болур. Ооң херечизи — Моолдун Цаганнуур сумузу-нуң Ховсгол аймакта тывалар төрелдери-биле ужуражыр дээш Тывага чоокта чаа кээп чорааны. Төрелдеп келген аалчылар-биле ужуражышкын Алдан-Маадыр аттыг национал музейге болган. Оларның Тере-Хөлде, Тожуда төрелдери база аңаа келген.

Кунгуртугунуң Шишкит, Тарыс, Бырлаң-Хөл, Тарбагалдай

ынаар Моол талазынче көшкен чаңгыс чер-чурттугларының төөгүзүн хоочун башкы Серенмаа Хомушкү сөөлгү чылдарда шинчилеп келген. Хобсгол аймактан тывалар-биле ол чугаалашкаш, олар Кунгуртугда кымның төрелдери дээрзин дораан-на тодаргайлап каан.

— 1949 чылдың күзүн Моол талазынче көжүп чоруткан Ак-Салдыг хамның аныяк кадайы

— Улуг назынның улустар бурганнап чоруй барган, аныяк-өскөн аразында аргышпастаан. Моолдун болгаш Россияның эрге-чагыргалары ийи чуртта чурттап чоруур төрел тывалар аразында харылзажып, чаңгыс ук салгалын салбас болзун дээш, оларны ужураштырып турары эки-дир — деп, Тожудан келген Арбай-оол Ак чугаалады.

кызыгаарга шериг туруптарга, харылзаа үзүлгөн. Төрелдерни катап душтуруп турары кончуг эки-дир — деп, ол чугаалады. — Мээң төрелдерим алыс угу Барааннар-ла болгай. Ам олар колдуунда моол аттарлыг апарган, аныяктар моолдап чугаалаар-дыр. Чоорту улам чоок таныжып алыр бис ыйнаан.

Аалчыларның аразында ат-сывы, чугаа-сооду шоолуг моолчуваан кижиге 68 харлыг Комбуй-оол Дымчы. Ол 6 харлыг турда ада-иези Моол талазынче көшкен. Төрелдери-биле ужуражып, 1985 чылда кээп чораан. Ооң үе-чергези төрелдери барык чок, оларның ажы-төлү-биле бодунуң ажы-төлүн чоок таныштырып, аразында харылзажыр сорулгалыг.

Тываның болгаш Моолдун дөгүл-төрел тываларын (өске-даа чоннарны база) аразында аргыштырар, ук-салгал харылзааларын үспес дээш, ап эгелзэн хемчеглер, эң ылаңгыя аныяктарның мурнунга эртем-билигже болгаш амыдырал-чуртталгаже делгем орукту ажыдары чугаажок.

Шаңгыр-оол МОНГУШ.

Тываның болгаш Моолдун дөгүл-төрел тываларын (өске-даа чоннарны база) аразында аргыштырар, ук-салгал харылзааларын үспес дээш, ап эгелзэн хемчеглер, эң ылаңгыя аныяктарның мурнунга эртем-билигже болгаш амыдырал-чуртталгаже делгем орукту ажыдары чугаажок.

Дүптен Балчырның уруунуң уруу, ол-ла үеде көжүп чоруткан Адамба Сонамның ук-салгалы аалчыларның аразында бар-дыр — деп, Серенмаа Шулуевна чугаалаан.

Бо башкының чугаазы-биле алырга, Ак-Салдыг хам Цаганнуур сумузуна 1986 чылга чедир дириг чораан. Дүптен Балчырның улуг угбазы Чиңзей Очур 1954 чылда Тере-Хөлче дедир кылаштап чедип келген.

Ооң чугаазы-биле алырга, 1970-1980 чылдарга чедир Белим, Ус хем чоок-кавызынга чурттап чораан тывалар аразында аргыжып турганнар. Өдүген биле Белим аразында аът оруу бар. Орукка бир хонук хире чоруур. Арбай-оол Ак-оолович төрелдеринге 1960 чылда кончуг аныянда барган.

— Ынчан кызыгаар ажык болгаш, төрелдер аразында аргыжып турган. 1980 чылда

Амыр-дыш чок болгаш айыылдыг

Эр мөзү-бүдүш

Өртчүлөр — коргуш-сыныш чок, эрес-дидим, хүлээлгелерин күүседир дээнде боттарының амы-тынын артынга кааптар, быжыг туруштуг кижилер-дир.

РФ-тиң Онза байдалдар яамызының ТР-де эргелелиниң Ак-Довурак хоорайда 4 дугаар өртке удур килдискке Омак Николаевич Куулар 2007 чылда ээлчег даргазы болуп ажылдап киргеш, 2009 чылда даргазының оралакчызынга чедир депшээн. Килдисте 31 ажылчын болгаш 4 өрт машиназы бар. Олар чон ортузунга өрттү баш удур болдурбазы-биле база ооң уржуктарын чайладыр профилактика ажылдарын чорудуп, чон-биле тайылбыр ажылын кылып, брошюраларны үлөп турар. Өрт өжүрер, орук озал-ондаа болган черлерге машиналарга кыстырган, кемдээн кижилерни тускай дериг-херексел-биле уштуп хостаар.

Ак-Довурак хоорайның өрт кезээниң ажил-агыйының дугайында Омак Куулар таныштырды:

— 2014 чылдың эгезинден тура, ноябрь 1-ге чедир байдал-биле алырга 13 өрт болган. Эрткен чылын бо үеде чүгле 7 өрт бүртүктеттинген. Ооң кол чылдагааннары — хамаатының бодунуң оваарымча болгаш кичээнгей чок чоруу. Түңнелинде ол чүгле материалдыг когаралга чедирер эвес, чоок кижилериниң кадыкшылынга, амы-тынынга айыылды тургузар. Өрттер хуу бажыңнарда хейү-биле болуп турар. Арагадары ижип алган кижилер таакпылааш, ооң көзүн өжүрбээнинден, печка аксын чедир хагбаанындан оран-савазын өртке алзып алыр. Ылаңгыя чуртталга бажыңнарының чанында чунар-бажыңнар, чадырлар өрттени бээр таварылгалар кайы хей.

Өрт кезээниң инспекторлары чуртталга бажыңнарының электри четки-

Ак-Довурак хоорайда 4 дугаар өртке удур килдизиниң даргазының оралакчысы — Омак Куулар.

лерин, печкаларын хынап, тайылбыр ажылдарын чон ортузунга удаа-дараа чорудуп турза-даа, хамаатының бодунуң оваарымча болгаш кичээнгей чогундан ооң саны эвээжевейн турары хомуданчыг.

2009 чылда хоорайга 19 өрт бүртүктеттинген. Ынчан өг-бүлениң кежигүннери маргышкаш, боттары-ла бажыңнарын өжөгөргөн өрттөткөн таварылгалар турган. Бот-боттарынга хорадааш, оран-савазын өрттөткениниң түңнелинде өнчү-хөреңгизин чидирип, ал-боттарынга, өг-бүлезинге улуг когаралды чедиреринден аңгыда, ажы-төлүн түрегелде чедирген. Ол араганың хайы-дыр. Арага ижер кижиге ээрий бергеш, мурнунда чүнү-даа көрбейн

турар согур кижиге-биле демей.

Барыын-Хемчик кожунуң чурттакчы чонунуң саны Ак-Довурак хоорай-биле колдуу дең. Ында 9 суму бар. Хоорайга өртчүлөр 10 минута, а сумуларга 20 минута дургузунда өрт болган черге чедер ужурлуг. Өрт машиналары аар болгаш, ырак сумуларже 20 минута иштинде чедери берге, ынчангаш суурларда өртке удур эки турачы бөлүктөр бириг дузазын чедирип шыдаптар. Оларда машина-техника база аңгылаттынган. Ол эки турачы бөлүктөрнү өртчүлөрнү Шагаан-Арыг хоорайның өөредилге пунктузундан специалистер онза болуушкуннар үезинде канчаар ажылдаарын өөреткен.

Барыын-Хемчик, Бай-Тайга, Сүт-Хөл кожуннарда, Чадаана хоорайга өрттер болу бээрге, аңаа немей күш негеттинер болза, албан дузаны кадар бис. Бот-боттарыныска удур-дедир дузалажып, чаңгыс демниг ажылдап турар бис — деп, ол чугаалады.

Омак Куулар Барыын-Хемчик кожунуң Дөң-Терезин сумузуна төртүтүнгөн. Ооң авазы — башкы, ачазы — чолаачы. 2004 чылда ортумак школаны дооскаш, ол-ла чылын Иркутскиге дээди өөредилге черинче кирген. Аңаа өөнүң ишти Белекмаа Мергеновна-биле таныжып алган. Аныяктар куда-доюн 2011 чылда Ак-Довуракка эрттиргенер. Улуг уруу Евгения — 2-ги класс-тың өөреникчизи, а хеймер оглу Очур 3 харлыг, уруглар сады барып турар. Хостуг үезинде Омак балыктаарынга ынак. А өг-бүлези-биле Тываның эм-шынарлыг аржааннарынга дыштаныры чаңчыл болган. Бай-Тайга кожунда каас-чараш, чурумалдыг Шивилиг болгаш Алаш аржааннары — ынак черлери. Аныяк өг-бүлениң төртүтүнгөн хүн-нерде-даа, байырлалдарда-даа чаңчыл апарган эң хүндүткелдиг, ынак чеми —

манчы, бууза.

Тыва эр кижиниң Хажыттынмас дүрүмүндө эр хиндиктиг кижиге бүрүзүн төлөптиг болурун айтып турар. Ооң 7 дугаар чүүлүндө: «Чоргаар болгаш шынчы, күштүг болгаш чаагай сеткилдиг, дуза кадарынга кезээде белен бол. Бичиилерни хумагала база камгала, улугларны, ылаңгыя сеңээ амыдыралды чаяаган ада-иеңни, хүндүлөп база дыңнап чор» дээни Омактың үзел-бодалынга чоок болуп, сеткилинге таарышкан. Ол өг-бүлезиниң, ада-иезиниң дугайында чугаалай бээрге, үнү чымчап, көрүжү чылай бээрин эскерип ордум. Үш харлыг оглун хойнунга олуртуп алгаш, ойнадып, чассыдып ораарга, көргөш, магададым. Бичии Очур өзүп келгеш, ачазын дөзөп, эр чоргааралдыг, быжыг туруштуг болур дээрзинге бүзүрээр мен.

Аныяк ада амыдыралга, шынап-ла, езулуг бедик тура-соруктуг, кызымаккай, ажылынга бердинген, күзел-сорулгазын эчизинге ылап-ла чедирер, эрес-дидим кижиге-дир деп билдим. Ооң өг-бүлезиниң, ада-иезиниң дугайында чылыг, чымчак чугаалай бээрге, карактарының оттары хыва бээрин эскердим. Тыва эр кижиниң Хажыттынмас дүрүмнениң шупту чүүлдеринге ол дүгжүп турар дээр болза, чазыг болбас. Омак Куулар — Ак-Довурак хоорайның чурттакчы чонунуң амы-тынын камгалаар буянның үүле кылып чоруур төлөптиг, үлөгерлиг аныяк кижилерниң бирээзи.

Ынчангаш өртчүлөрнү амыр-дыш чок, белен эвес, харын-даа кадыкшылга болгаш амы-тынга айыылдыг ажыл-ижинге чедишкенин, өрттер чүгле тайылбыр ажылдары-биле кызыгаарлаттынып турзун деп күзөп каалы.

Шончалай ХОВАЛЫГ.

Авторнуң тырттырган чуруу.

«Дорт харылзаа»

КАДЫКШЫЛЫНЫҢ БАЙДАЛЫ-БИЛЕ АРГА-ШИНЭЭ
КЫЗЫГААРЛАТТЫНГАН КИЖИЛЕРНИҢ ЭРГЕ-АЖЫЫ

«Дорт харылзаа» № 148
(18575) «Шын» солунда.

«Аргыжарының таа-
байдалы» деп күрү-
регионалдыг програм-
амыдыралга боттанды-
ны (2014-2015 чылда)
«Кадыкшылы-
байдалы-биле арга-шинээ
кызыгаарлаттынган кижилерге
чок аргыжар таарым-
байдалды тургузары.

«Аргыжарының таарымча-
байдалы» күрүнениң ре-
гионалдыг программазынга
2015 чылда 46281,8 муң
көрдүнгөн: федералдыг
еттен — 23174200 рубль,
бюджетинден — 2300
рубль болуп турар.

«Чок чылын Кызыл хоо-
кадыкшылының байдалы-
байдалы-биле арга-шинээ
кызыгаарлаттынган кижилерге
таарымчалыг
тургузары-биле 449
көрдүнгөн: федералдыг
еттен — 23174200 рубль,
бюджетинден — 2300
рубль болуп турар.

«Чок чылын Кызыл хоо-
кадыкшылының байдалы-
байдалы-биле арга-шинээ
кызыгаарлаттынган кижилерге
таарымчалыг
тургузары-биле 449
көрдүнгөн: федералдыг
еттен — 23174200 рубль,
бюджетинден — 2300
рубль болуп турар.

«Чок чылын Кызыл хоо-
кадыкшылының байдалы-
байдалы-биле арга-шинээ
кызыгаарлаттынган кижилерге
таарымчалыг
тургузары-биле 449
көрдүнгөн: федералдыг
еттен — 23174200 рубль,
бюджетинден — 2300
рубль болуп турар.

«Чок чылын Кызыл хоо-
кадыкшылының байдалы-
байдалы-биле арга-шинээ
кызыгаарлаттынган кижилерге
таарымчалыг
тургузары-биле 449
көрдүнгөн: федералдыг
еттен — 23174200 рубль,
бюджетинден — 2300
рубль болуп турар.

«Чок чылын Кызыл хоо-
кадыкшылының байдалы-
байдалы-биле арга-шинээ
кызыгаарлаттынган кижилерге
таарымчалыг
тургузары-биле 449
көрдүнгөн: федералдыг
еттен — 23174200 рубль,
бюджетинден — 2300
рубль болуп турар.

«Чок чылын Кызыл хоо-
кадыкшылының байдалы-
байдалы-биле арга-шинээ
кызыгаарлаттынган кижилерге
таарымчалыг
тургузары-биле 449
көрдүнгөн: федералдыг
еттен — 23174200 рубль,
бюджетинден — 2300
рубль болуп турар.

«Чок чылын Кызыл хоо-
кадыкшылының байдалы-
байдалы-биле арга-шинээ
кызыгаарлаттынган кижилерге
таарымчалыг
тургузары-биле 449
көрдүнгөн: федералдыг
еттен — 23174200 рубль,
бюджетинден — 2300
рубль болуп турар.

«Чок чылын Кызыл хоо-
кадыкшылының байдалы-
байдалы-биле арга-шинээ
кызыгаарлаттынган кижилерге
таарымчалыг
тургузары-биле 449
көрдүнгөн: федералдыг
еттен — 23174200 рубль,
бюджетинден — 2300
рубль болуп турар.

«Чок чылын Кызыл хоо-
кадыкшылының байдалы-
байдалы-биле арга-шинээ
кызыгаарлаттынган кижилерге
таарымчалыг
тургузары-биле 449
көрдүнгөн: федералдыг
еттен — 23174200 рубль,
бюджетинден — 2300
рубль болуп турар.

«Чок чылын Кызыл хоо-
кадыкшылының байдалы-
байдалы-биле арга-шинээ
кызыгаарлаттынган кижилерге
таарымчалыг
тургузары-биле 449
көрдүнгөн: федералдыг
еттен — 23174200 рубль,
бюджетинден — 2300
рубль болуп турар.

«Чок чылын Кызыл хоо-
кадыкшылының байдалы-
байдалы-биле арга-шинээ
кызыгаарлаттынган кижилерге
таарымчалыг
тургузары-биле 449
көрдүнгөн: федералдыг
еттен — 23174200 рубль,
бюджетинден — 2300
рубль болуп турар.

«Дорт харылзаада» Чечек Күжүгет, Саяна Бараан, Елена Саая, Ая Ооржак.

чаңгыс катап инвалидтерге ба-
жың-балгат садып алыр ду-
заламчы субсидияны ипотека
төлөвиринче шилчидип болур.

**Клара Сарыглар, Бай-Тай-
га кожун:**

— Инвалидтерниң хө-
мүр-даш садып алыр акшазы
орайтадыр кээр. Чамдык та-
варылгаларда кыш эрте бер-
генде шилчидер боор. Квартал
санында ооң түнү 148 рубль.
Чырык дээш төлөвирлер
ам-даа чок. Бо чылдың 9
айның 15-тен бо хүнге чедир
акшаландырышышкын чок.
Ооң озалдап турар чылда-
гааны чүдөл?

Экер Монгуш:

— Билдиришкын кириге-
нин езугаар одалга үезинде
чиигелдезин хары угда шупту-
зун азы ай санында ал болур.
Ол дээш төлөвирлерниң чет-
пейн баар чылдагааннары
— республика бюджетинин
хемчээлдинде. Чамдык тава-
рылгаларда планнап каан ак-
шаландырышышкын чедишпейн
баар. Төлөттинмээн өрелер да-
раазында чылче шилчий бээр,
ону албан алыр силер.

**Эрес Тюлюш, Каа-Хем
кожун:**

— Инвалидтерге халас
эмнер алыр даңзыда адым
чок болган. Эм-таңның өртээ
дыка аар болгай.

Саяна Бараан:

— Чылдың-на октябрь 1-ге
чедир Пенсия фондузунче
билдиришкын кириер ужур-
луг. Хоойлу езугаар чиигел-
де алыр хамаатылар социал
ачы-дузаның бодун азы ор-
нунга акшазын алыр эргелиг.
Ол айтырыгга хамаарыштыр
социал ачы-дузаның орнун-
га акша төлөвирин алыр бил-
диришкын кириген чада-
вас боор. Ону бижээн соонда
халас эмнер алыр эргеңер
чок болур. Ынчангаш чурттап
турар чериңерниң аайы-биле
пенсия эргелелинден айтыра-
рын сүмелээр-дир мен.

**Чечек Монгуш, Би-Хем
кожун:**

— 1 дугаар бөлүктүн ин-
валиди мен. Хөмүр-даш
болгаш одаар ыяш-биле бер-
гедээшкннерге таваржып
тур мен. Бүгү назынымда

саанчылап чораан болгаш,
«Тыва АССР-ниң алдарлыг
ажылдакчызы» аттың эди-
лекчизи мен. Чазактан мате-
риалдыг дуза азы субсидия
алыр арга бар бе?

Экер Монгуш:

— Чурттап турар тус черниң
чагыргазында социал полити-
ка талазы-биле тускай килдис
бар. Хоойлуда көрдүнгөн шупту
чиигелделерни алыр эргеңер
бар. Даңзыда кирген дужаар
документилерниң хоолгаларын
кылдыртып алгаш, дужаап-
тыңар.

**Чойганмаа Монгуш, Арыз-
Үзүү суур:**

— 2 чыл бурунгаар агаар-
лаар колясканы алган мен.
Бо чылын меңээ бажың-
га ажыглаар колясканы
чөпшээрер болур бе?

Чечек Күжүгет:

— Колясканы алган соонда,
ону солугуу хуусаалыг болур.
Ол талазы-биле ТР-де Соц-
страхтың специалистеринден
айтырар болза эки.

**Кара-кыс Ондар, Кызыл
хоорай:**

Үш дугаар бөлүктүн (хуу-
саа чок) инвалиди мен.
Томск хоорайга кулакка ке-
зишкын кылыр деп турар
мен. Ооң соонда мээң инва-
лид дээш бөлүмнү ап каап-
тар бе?

Ая Ооржак:

Бир эвес силерниң инвалид
бөлүүнөр хуусаа чок болза,
ол-ла хевээр артып каар.

Анда Кыргыс, Хову-Аксы:

— Мээң уруум мунчу аарыг-
лыг, 12 харлыг. Ол төрүмелин-
ден инвалид, чыдар, кылашта-
вас. ТР-ниң Кадык камгалал
яамызын таварыштыр уруумну
Новосибирск, Кемерово хоо-
райларже эмнедир дээривис-
ке, чөпшээрел бербес. Уруум-
нун ооргазын өске хоорайлар-
га эмнедип алырын күзээр-дир
мен.

Ая Ооржак:

— Декабрь 4-те Хову-Ак-
сының уруглар эмнелгезинге
чедер бис. Аңаа уруглар эм-
чилеринин удуртукчузу-биле
чугаалажып, силерниң айты-
рыңарны бодумнун хайгаара-
лымда алдым.

Аяна Монгуш, Улуг-Хем:

— Мээң 5 харлыг оглум
төрүмелинден катаракталыг
болган. Чүге мээң оглумну
инвалид кылдыр санавазыл?

Ая Ооржак:

— Амгы үениң эмчи дериг-
херекселдери аажок сайзы-
раан болгай. Ынчангаш кара-
ка кезишкын соонда, кадык
апаар. Бир эвес аарыг кижиниң
бир караа көзүлбес, а
өскези кадык болза, ол кижини
инвалид кылдыр санаттынмас.

Урана Сат, Кызыл хоорай:

— Чааскаан чурттап турар
инвалид кижилерге кандыг
ачы-дуза чедирер турарыл?

Елена Саая:

— Кызылда «Деткимче»
социал төвүнүн социал ажил-
дакчылары девискээр аайы-
биле неделяда 2 катап инва-
лидтерни хайгаарап, аш-чем,
эм-таң садып берип, бажың-
балгадын аштап-арыглап ту-
рар. Ында 10 ажыг ажилдакчы
бар, кижини бүрүзүңе 8 инвалид
кижини онаап каан.

Түңнел сөс: Редакцияга

келген айтырыгларның чам-
дыызы инвалид кижилерге
чурттаар оран-сава дугайын-
да болган. Бо дээрже, олурган
дораан харылаптар хире эвес,
берге, нарын айтырыг-дыр.
Ынчангаш кожуннарда чагыр-
га черлери, суму, суур чагыр-
галары, депутаттар боттары-
ның арга-шинээ кызыгаарлыг
чонунун бажың-балгат, чер ай-
тырыгларын кезээде кичээн-
гейден дүжүрбес ужурлуг. Оон
аңгыда оларга кандыг дуза,
деткимче херегин, кандыг
чурттап олурарын чер-черде
дарга-бошкалар доктаамал со-
нуургап турары күзенчиг. А ин-
валид кижилерниң боттарының
талазындан сула салдынмазы,
кадыын ам-даа экижидери,
кылып болгу дег бажың ажил-
дарын кылыры, ном-дептерге
хандыкшыры, бодун сайзы-
радыры чугула.

Инвалид кижилерниң соци-
ал камгалалынче сагыш са-
лыышкын чок эвес, бар. Ын-
чангаш силерге берге айтырыг
туруп келзе, Тываның Күш-
ажыл болгаш социал хөгжүлдө
яамызы-биле харылзажып, ча-
гаа-хораадан бижип, телефон-
нап турунар — яамының ажил-
дакчылары силерге албан ду-
залажыр.

Шончалай ХОВАЛЫГ.

**Печканы айыыл чок
ажыглаарын утпаңар**

Печка-биле одаар чурттал-
га бажыңнарының чуртта-
чылары от салырда өрттүн
айыыл чок чоруунун негел-
дезин күүседиринче онза
кичээнгейни салыры чугула.

Өрттер болганчок-ла печка-
ны эмин эрттир изидир одаан-
да, кывар-чаар болгаш дүрген
өрттенир материалдарны одаар
чүүлге ажыглаанындан болуп
турар. Одаар чүүлге хөмүр-
дашты тускайлап аңгылаар,
печканың чоогунга мебельди
болгаш өске-даа дүрген кыва
бээр эт-септи тургуспас.

Печканы үр болгаш айыыл
чок ажыглаарда дараазында
негелдени сактып алыры чугула:
печка болгаш өске-даа одалга-
га ажыктыг дериг-херекселдер
өртке удур хуваалдалыг тура-
ры албан. Ыяш шала кырынга
(0,5м), 7 м хемчээлдиг чуга де-
мирни чадар.

Өрттүн болганчок-ла болуп
турар чылдагааны, одап турган
печканы хайгаарал чок каап-
каш, чоруй баары. Кыжын күштүг
сооктарда печканы үр одаанының
түңнелинде печканың чамдык
кезии буступ, үрелип болур.
Бир эвес ыяш ханалар азы ыяш эт-
херексел-биле чоок турганда, өрт
айыылы бооп болур. Ынчангаш
силерге сүмелээривис, печка-
ны хүнде 1-1,5 шак болгаш 2-3
катап одаар. Печка чоогунга
болгаш ооң кырынга кывы-
чал материалдарны шыгжап,
хепти кургадып болбас. Үш ай
иштинде бир катап печка-
ның ыш үндүрер хоолайларын
аштаары албан.

**«Аныяк камгалакчы-
га» өөредилге**

2014 чылдың ноябрь 26-
да Россияның ОБЯ-ның
Тываның дилеп-тывар отря-
дының девискээринге Кызыл
хоорайның №1 школазының
«Аныяк камгалакчы» деп
Россияның ОБЯ-ның угла-
нышкынның клазының ка-
деттери-биле практиктиг
өөредилгени эрттирген.

Онзагай байдалдыг болууш-
куннар үезинде камгалал ажил-
дарын чорударынга келир
үениң профессионал камгалак-
чыларын чаңчыктырар болгаш
өстүрер сорулгаже хемчеглер
угланган.

Өөредилге үезинде камга-
лакчылар тускай дериг-херек-
селдер-биле канчаар ажил-
даарын сонугаткан. Уруглар
чепсек-херекселдин ажылын
боттары кылып шенээннер, кам-
галакчының дериг-херекселде-
ринин дугайында билгилерни
болгаш техниканың айыыл чок
чоруун билип алганнар.

Бистиң корр.

«Эки кылган ажыл — элеп читпес алдар»

• Эр башкылар — идегелдиг күш

Эр башкыларны школаларже хаара тудар талазы-биле губернатор төлөвилелин, амыдыралга ылап-ла херек деп амырап хүлээп турар бис. Эр мөзүшүнэрны, шынап-ла, эр башкылар долу хевирлеп шыдаар.

Бистиң школавыска, суурууска, республикавыска эвээш эвес ажылды кылып каан башкы — үлегерлиг ада Алексей Алдын-оолович Ховалыг. 1969 чылдан 2002 чылга чедир Бора-Тайга школазынга үзүктел чок ажылдаан.

Алексей Алдын-оолович бойдустан салым-чаяанныг, чуруур, парлап бижир, шүлүк чогаадыр уран талантылыг бооп төрүттүнген. Кызылда Күрүнениң башкы институтун дооскан уран чурулга башкызы. Ол чурттап эрткен 50 чылдарының 33-жүн буяныг мергежил — уран чурулга башкылаашкынынга бараалгаткан.

Чурулга уран чүүлүгө 1 класстан 11 классты дооскуже чедир үзүктел чок өөредириниң шенелдезин Бора-Тайга ортумак школазынга 1984 чылдан 1994 чылга чедир чорудуп, профессионал угланышкынныг «Фото болгаш дизайн» немелде программалыг классты доостурган. Шенелде шөлге ажылдап тургаш, чурук тырттырар база чуруттунар студия-кабинетти, компьютер ажылгалга бүрүн кирбээн үеде башкы столундан башкарып, херек ортехникаларны ажылдадыптар, экран ажыдып, хаап болур чурулга кабинетин дерип кылган. Доостуруп үндүрген клазындан элээн хөй өөреникчилери республиканың школаларында чурулга башкылап чоруурлар.

Алексей Алдын-оолович ажылдап кылган программаларын 1991 чылдың октябрь 21-26 хүннеринде Чита хоорайга болган Сибирьниң болгаш Ыраккы Чөөн чүктүң башкы ажылының мастерлериниң ужуражылгазынга, 1994 чылдың октябрь 16-22 хүннерде Абакан хоорайга болган Даг-Алтайның, Тываның, Хакасияның мурнакчы башкыларының семинар хуралына, ол-ла чылдың сентябрь 28-29 хүннеринде Кызыл хоорайга болган Сибирьниң өөредилге черлериниң эртем-практиктиг конференциязынга камгалааш, бедик үнелелди алган. Мурнакчы башкының арга-дуржулгазын өөренип, республиканың аңгы-аңгы школаларындан башкылар үзүлбес кээр турган. «Өг — тыва уругларның кижизидилгезиниң төвү», «Өөредилге-кижизидилге ажылдарын төптөр дамчыштыр чорудары», «Школа — ада-ие — микрорайон», «Төрээн черим — ие черим» деп программаларны бо башкы тургускан. Ол программалар-биле чүгле кожуунун эвес, республиканың чамдык школалары чедишкенин ажылдаан.

Хоочун башкы төрүмелинден төрээн бойдузун сагыш-сеткилин ханызындан сонугаар, аңаа кайгамчык ынак турист болган. Туризмче базымнарын 1966 чылда Кызылга аныяк туристер станциязынга туризм бөлүмүндөн эгелээн. 1972 чылда Тывага болган Бүгү-

А.ХОВАЛЫГ.

эвилелдин туризм станцияларының чыыш-семинарынга «ССРЭ-ниң туризм инструктору» атты камгалап алган. Совет Тываның 30 чыл оюнга тураскааткан 1974 чылдың май айда Мөңгүн-Тайга кырыныч үнүүшкүннүң киржикчизи. 1975 чылдың сентябрь айда Сталинград чоогунга болган Бүгү-эвилелдин черниң уг-шиг тыварының спортчу маргылдаазынга Сибирьниң болгаш Ыраккы Чөөн чүктүң чыынды командазынга Тываны төлээлээш, «Спорт мастеринге кандидат» атты камгалап алган.

Хоочун туристиң киржилгези-биле школавис баазазынга кожуун, республика чергелиг турисчи слеттар, маргылдаалар, туриадалар, семинарлар хөйү-биле эрткелээн. Сүт-Хөл кожуунунуң школаларының немелде өөредилге чери, туризм, экология, чурт-шинчилел ажылдары чорудар төптү Бора-Тайга школазының баазазынга 1997 чылда республикага бир-ле дугаарында тургускан. Төптүң методиктиг кабинетин барыын зонаның кожууннарының турисчи, эколог-краеведчи дуржулга солчурунун доктаамал төвү болган. Алексей Алдын-ооловичиниң удуртканы төп Россияның Туризм чурт-шинчилел төвү-биле сырый ажылдап, Бичи уругларның болгаш элээдилерниң Федералдыг туризм болгаш чурт-шинчилел төвүгө үргүлчү чедип турар, оң директору Юрий Сергеевич Константинов-биле доктаамал харылзаалыг. Ол төптөн четчир санныг янзы-бүрү литератураларны керээ-биле ап турган бис.

Оң удуртуп келгени Бора-Тайганың аныяк туристери 1999, 2000, 2001 чылдарда ТР-ниң школачыларының турисчи слеттарына 3 дакпыр чемпионнааш, шилчил чоруур кубокту мөңгези-биле арттырып алган. Амгы үеде школавистың өөреникчилери черниң уг-шин тыварының республикадан дашкаар маргылдааларына чылдың-на киржип турар. Оттук Ондар, От-Даш Ондар ук хевир талазы-биле спорт мастеринге кандидаттар болганнар.

ТР-ниң Чазаанга, албан черлеринге кирип тургаш, Сүт-Хөл кожуунунуң бойдус чурумалдыг черлерин эргип кезип, аштап-арыглап, кижилер кадыын быжыглап алыр көжүп чоруур күш-ажылчы турисчи-экологчу «Оргаа-

дай» аттыг майгын-лагерьни 2000 чылдың чайынында Хаттыг-Чазаг аржаанынга Алексей Алдын-оолович тургузуп каан. 2002 чылдың февральда туризм менеджмени деп тускай мергежилди чедип алгаш, каас-чараш чурумалдыг Сүт-Хөлдүн эринде «Сүт-Хөл» турбаазаның таваан башкы салып эгелээн турган.

«Эки кылган ажыл — элеп читпес алдар». Хөй чылдарда өөредилге-кижизидилге болгаш турисчи чурт-шинчилел ажылдарына чедишкенин дээш дараазында шаңналдарга болгаш аттарга төлөптиг болган: «Тыва Республиканың өөредилгезиниң алдарлыг ажылдакчызы», «Күш-ажылга шылгарал» медаль, «Тыва Республиканың күш-культуразының болгаш спортунун тергинни», «РСФСР-тиң спортунун болгаш туризмниң хоочуну» ат, хөй дипломнар, хүндүлел бижиктер. Кожуунун социал-экономиктиг хөгжүлдесинге кириген улуг ачы-хавыязы, үр чылдарда өөредилге шугумунга үр-түннелдиг ажылы дээш Алексей Алдын-оолович Ховалыгның адын кожуунун алдын дептеринче 2002 чылда кириген.

Алексей Алдын-ооловичиниң өөнүн ишти Зинаида Калдар-ооловна Ховалыг — ТР-ниң өөредилгезиниң алдарлыг ажылдакчызы, Россия Федерациязының ниити өөредилгезиниң хүндүлүг ажылдакчызы, Россияның Президентиниң Грантызының тиелекчизи, дээди категорияның тыва дыл башкызы, туризм төвүнүн методкабинетин эргелекчилеп, тыва чаагай чаңчылдарны уруглар болгаш чон ортузунда сайзырадып, школаның удуртулгазында ажылдап чоруур чогаадыкчы ажылдыг мурнакчы хоочун башкы.

Өг-бүлениң үлегер-чижээнден ажы-төлүнүң кижизидилгези улуг хамаарылгалыг. Оглу болгаш уруу — школаның мөңгүн медальдыг доозукчулары. Оглу Шораан Алексеевич — юрист эртемниг, судья. Москваның Улустарның найыралы, Москваның экономика, статистика болгаш информатика университеттериниң доозукчузу. Студент чылдарында Швейцарияга болган черниң уг-шин тыварының делегей чергелиг маргылдаазынга киришкеш, хүлер медальды чаалап алган, Россия чергелиг маргылдааларның 2 дакпыр чемпиону, спорт мастери, адазының угун истээн төлөптиг ада. Уруу Чаяна Алексеевна Москваның экономика, статистика болгаш информатика университетин дооскан, Россияның Пенсия фондузунуң Кызыл хоорайда эргелелинниң юризи. Ол — база-ла чурукчу, турисчи, спортчу, өг-бүлезиниң амыдыралчы ээзи, уругларының эргелиг иези.

Алексей Алдын-ооловичиниң эр угааны, эртем-билигге хандыкшылды, бүгү талалыг салым-чаяаны салгал дамчып, ажы-төлүгө, өөреникчилеринге, ниитилеге балалбас исти арттырып каан.

Кара-кат САРЫГЛАР,
Чечек САРЫГЛАР, башкылар.

Күзели — туруштуг төл

Кандыг-даа өг-бүлөгө уруг-дарыгны шын кылдыр кижизидеринге ада кижиниң киржилгези эң кол черни ээлеп турар. Адазының деткимчезин, арга-сүмезин үргүлчү ап, чугаалажып өскөн оол езулуг эр бооп өзүп келир. Ада кижиниң кол күзели — ооң төлү угаанныг, эртемниг, шыраак туруштуг кылдыр өзери. Амгы үеде шак мындыг үзел-бодалдыг адалар бистиң аравыста чурттап чорууру өөрүнчүг.

Бистиң суурувуста үлегерлиг адалар эвээш эвес. Оларга школада адалар чөвүлелиниң кежигүнү Мergen Байырович Азырааны хамаарыштырып болур. Мergen Байырович 1965 чылда он ажы-төлдүг өг-бүлениң алды дугаары бооп төрүттүнген. 1983 чылда Эрзин кожуунуң Кызыл-Сылдыс ортумак школазын чедишкенин дооскаш, Иркутскиниң механика техникумунга «кино механиги» деп мергежилди чедип алган. 1986-98 чылдарда Сарыг-Булуң сумузунуң көдээ Культура бажыңына кино механиги бооп күш-ажылчы намдарын эгелээн. Амгы үеде төрээш школазында биче сеткилдиг, үлегерлиг ажылчы бооп ажылдап чоруур. Өөнүн ишти Елена Кошкар-ооловна он чылдар дургузунда харылзаа салбырының эргелекчизи бооп ажылдап турар. Олар — үш оол, бир кыстың үлегерлиг ада-иези.

Улуг оглу Сайдаш — өг-бүлелиг. Ол орук техникумун дооскаш, Кызыл хоорайның Бичи уругларның кадыкшылдыг быжыктырар төптө улуг эмчинин ажылдагы талазы-биле оралакчызы бооп, үр-түннелдиг ажылдавышаан, Тываның күрүне университетинде бот-өөредилге-биле өөренип чоруур. Улуг уруу Снежана — өг-бүлелиг, бир оолдуг, Тываның күрүне университетиниң төөгү факультетиниң 2-ги курузунун сургуулу. Ортун оглу Кудерек — Кызыл-Сылдыс ортумак школазының 7-ги клазының эки өөредилгелиг, чурумнуг өөреникчилериниң бирээзи. Школа, кожуун чергелиг янзы-бүрү мөөрейлерге чаңгыс эвес удаа киржип бирги, ийиги черлерге төлөптиин көргүзүп, багай эвес түннелдерни чедип алган. Хеймер оглу Денис «Челээш» аттыг уруглар садынче чоруп турар.

Мergen Байыровичиниң мөзү-бүдүжүн, ооң ажы-төлүгө ынаан, уругларының иезиниң быжык чөлөнгийжи бооп чоруурун, арага, таакпы-биле хол-башпайн чоруурун суурнуң улуг-бичи чону магадалаан үлегер ап, хүндүлөп чоруур.

Айсү БАДАРЧИ,
школада башкы.

«Кадыкшылдың», «каңнакчылары»

Алдын хүннүн адаанга кандыг-даа кижик кадык чурттаарын күзээр. Кадыкшыл баксырап, чыргадап аарыры берге-ле болгай. Кажан кадык суларап аараан кижик амы-тынывыстың камгалакчылары, кадыкшылдың «каңнакчылары» аккыр халат кеткелээ, арны чазык, хүлүмзүрээ авыралдыг эмчилерден ачы-дуза дилээр апаар.

Чоокта чаа республиканың 1 дугаар эмнелгезиниң лор салбырынга эмнедип турган мен. Ооң эргелекчизи Александр Георгиевич Смирнов, эмчилери Руслан Владимирович Ким, Айырана Валерьевна Шимит мээң кадыкшылдымны кичээнге ийлиг шинчил, аарыгны шын тодараткаш, шынарлыг эмнээшкенин чорутканының түннелинде кадыкшылдым экижээн.

Ол ышкаш улуг эмчи сестразы Марина Төрөбадиевна Уванзайның бодунуң онаашкан ажылынга харысалгалыын магадап ханмадым. Ол езулуг-ла ажылының «мастери», харылап турар ажылын шын башкарып билирин демдеглевес аргажок. Ол-ла салбырның эмчи сестралары Сайзана Игорьевна Кара-Сал, Айлаңмаа Дамбаевна Монгуш аарыг кижилерни сыкыртып эмнээринге тергип-не мергежээр. Өске-даа эмчи ажылдакчылары даанган ажыл-херээнге бердингенин эскердим.

Салбырның ишти аажок арыг-силиг, чырык, чылыг, аш-чеми амданныг, сүүзүнүг. Аарыг-аржык кижилерни эриг, чымчак сеткил-биле эмчи ажылдакчылары ажаап-тежээп турар. Салбырның демдегел дептеринде ачы-буяныг коллективке республиканың аңгы-аңгы булуңнарындан эмнээшкын ап турган кижилерниң өөрүп четтиришкенин чылыг сөстери хөйү-биле бижитинген.

Зоя ОНДАР.

Сүт-Хөл кожуун, Суг-Аксы суур.

ХАЙДЫП НОЯН КАНЧАП БАРГАНЫЛ?

хаанның шериглери Джун-чача шаап, урянхайларны кке (кыдат, моол, орус, үзе кирген түннелинде анхай хөй санныг төрөл хоорлуп, чааскаанзырап, эвээжей берген. Урянхай-тен тура моолдар-биле ко-чурттап, кады чаа-дайынга илген. Чиңгис-Хаанның эң рин «Чиңгистин дөрт ыды» номналында демдеглээн. ге, Чев, Мухулай, Челме, ээрзин «Чиңгистин чагы», чажыт төөгүзү», «Алдын Шар тууш», «Эрденийн гелиг чогаалдарда бижээн. бедейниң эвес, өске-даа гай үш өгбевистиң төөгү-хевирин коптарып тывары тоң чугула.

үеде Иштики Моолдун дил ериниң шинчилээнин езу-а, Чиңгис-Хаан моол болгаш арны холуп чугаалаар турган. бижээн кижиниң адазының ол лама. Харын-даа мээң уштарны моол уктуг дижи, деп атты «монгуш» деп аттан ир.

йлар барык 150 чыл иштин-хаанның албатылары бооп нгу кожавыс Россия бистиң иштиң амыдыралында база халдатпас аргажок болган. Таңды урянхайларының саны болза, оларның аразында ке-тым-чаяанныг кижилер көвей. ге оларның хан-дамырында дат, көрей, славян ханнар үр. Өске хан холужарга дириг, ооң иштинде кижилерниң, кижиирин биология эртеми бадыткаан. Мен маңаа Хайдып тында кысказы-биле төөгүүн. нгуш Хайдыптың хөй санныг ның бирээзи Монгуш Даваа ир меңээ ооң дугайында чу-

өзүп-доругуп, азыраан ада-иезинин, ха-дунмазының дылын, аажы-чаңын, езу-чаңчылдарын хандыр шингээди, езулуг көшкүн кижии апарган. Ынчангаш ол чаа өг-бүлөзи-биле, оларның ажы-төлү, чоок төрөлдери, кожолары-биле кадыг-берге көшкүн амыдыралдың чымыжын, өөрүшкүзүн болгаш кударалын деңге үлежи чурттай берген.

«Шаг-шаа-биле, чавылдак көгү-биле» турар эвес. Көк карактыг оол өзүп, кады азыраан акылары, дунма-лары-биле анай-хураган, хой кадарып, тараа соктап, аьргадан ыяштап, хостуг үезинде кожазында аалдарның ажы-төлү-биле ойнап, тыва кожамыктар ыр-лап, экер-эрес көшкүн эр кылдыр өзүп келген. Ол кожазында бир аалдың хып дээн чалыы, кызыл чаактыг, чараш кы-зынга ынакшый берген. Оолдун азыраан ада-иези кыстың аалында арага-дары-лыг, аштыг-чемниг аалдап барып, ооң ада-иезинден кеннин дилеп, кудазын дүжүрүп, өглөп-баштап каап-тыр эвесле. Ооң соонда Ишкин монгуштарының ол аныак өг-бүлөзине оол уруг төрүттүн-ген. Ону Хайнакай деп адаан. Оол өзүп, өг-бүлөлиг бооп, улгады бээр, аңаа Улуг-Ашак деп шолла тывыскаан.

Монгуш Хайнакай бай-шыырак, хөй мал-маганныг болгаш ажы-төлдүг бол-ган: көк карактыг тос оолдун база үш кыстың хайыралыг адазы апарган. Хай-накай болза амы-тынын камгалап каан ачазындан улуг-даа, узун-даа кижии бол-ган. Ол шаандагы тыва ашты мунуптар-га, буттары чүгле черге дегбес дижи. Улуг-Ашак Алды, Үстүү-Ишкиннерниң болгаш Хемчиктин Монгуш база Ондар төрөл бөлүктөрүнүн ниити ада-өгбөзи апарган. Улуг-Ашактың аайы-биле чамдык монгуштарны улуг-монгуштар, а сөөлзүредир ак-монгуштар, кара-монгуштар, адай-монгуштар дижи бер-ген. Кара-монгуштар — Хемчиктин оң талазынга, а ак-монгуштар солагай та-лазынга Чес-Булуң, Кара-Булуң ынчаар чурттап чораан. Ынчал кээр, бо тава-

ырладыр турган чүве».

Хайдып ноян ийи кадайлыг турган. Улуг кадайын Калбак дээр, оозу даады ноянның чанынга хонар. Биче кадайын Дарыймаа дээр. Бир чамдыкта аныак кадайын ноян таңма өөндүвө кыйгырты бээр, улуг кадайы Агай өргээзинче чоруй баар. Биче кадайы Дарыймаа бир катап божаан. Олчазы оол болган. Оозу бичизинде бүрлү берген. Кожан-даа чү-веге муңгаравас Буурул-Ноян, оол үрени бүрлү бээр, бир кезек үнү чиде бер-ген дижи чүве. Ол үениң дүжүмөттөри болгаш ноянның чоок төрөлдери, ноян үрениг болзун дээш бүгү-ле аргаларны ажыглап турган. Ынчалзажок чедимче чок болган (Кенин-Лопсан М.Б. Кызыл. 2000. Ар. 23)

99

Урянхайлар барык 150 чыл иштинде Манчы хаанның албатылары бооп турган. Соңгу кожа-выс Россия бистиң ада-өгбевистиң амыдыралында база салдарны халдатпас аргажок болган. Ынчан-гаш Таңды урянхайларының саны эвээш-даа болза, оларның аразында кедергей салым-чаяанныг ки-жилер көвей. Чүге дээр, оларның хан-дамырында моол, кыдат, көрей, славян ханнар агып чоруур. Өске хан холужарга дириг амытанның, ооң иштин-де кижилерниң, шынары экижиин биология эр-теми шагда-ла бадыткаан. Мен маңаа Хайдып ноян дугайында кысказы-биле төөгүүн.

Хуу амыдыралы чедимче чок-даа болза, ол шылгараңгай политик чо-раан. Хайдып Үгер-даа амбын-ноянның чагыргазындан үнгөш, Моолга дорт чагыртыр эргени, Улаастайга Манчы хаанның төлээлеринге акша-төгерик төлөп тургаш, дугуржуп алган. Эртем-ден В.М.Родевич XX вектин эгезинде биске чорааш, «Урянхай крайның очерктеринде» тус черниң чагыргазының шынарының дугайында бижээш, хем-чиктерниң чагырыкчызынче кичээнгей салган. «Хемчиктин хартаачызы Хайдып угааныг болгаш чонунга бердинген, ооң үндөзін эрге-ажыын камгалап чоруур политик болду» деп, ол бижээ. Ол Хемчикке тараа тараан чонун деткип, орустарга ону кылырын хоруп турган. Ол кыдат садыгжыларга дузалажып, ындыг хирезинде Хемчик унунга турумчаан орус садыгжыларга шаптыктаваан.

Ынчалзажок Хайдып Кара-Даштын (Ак-Довурак) байлак даг-дүгүн казып, аңаа бүдүрүлгө кылырынга шуут удур турган. 1906 чылдың кыжынында француз инженер Плено баштаан орус кызыгааржыларны Кара-Даштан күш-биле үндүр сывырган. Плено Пекинден чөпшээрелдиг келген кижии-дир. Хоойлу езугаар чөпшээрелдиг инженерни база ооң эдертен өөрүн тооваан дээш, Хайдыпты беш муң рубльге торгаан. Европаның колонизаторларынга ка-зымал байлакты болбаазырадырын чөпшээрээр болза, олар Урянхайже тывыржып кирип, көшкүн чонну чоорту кызып-кыйып, төрөөн черинден үндүр кыза бээринден коргуп турарын ол ча-жырбайн чораан. Ынчангаш орустарны ол бүдүү көөр хөөн чок турган. 1908 чылдың ноябрьда Хайдып Хемчик унунун орус чурттакчыларындан, дөрт садыг черлеринден аңгыда, дөгөрезинге ырап чоруурун сүмөлдөөн.

Декабрь 25-те генералдыг штабтын полковниги В.Л.Попов командылаан казактар болгаш рота солдаттары ни-тизи-биле 125 кижии, 25 база 50 санныг бөлүктөр бооп, дошталып калган Улуг-Хемни таварып, кончук берге кышкы оруктап, Ус хемниң шынаазынга чедип келген. Олар чоокшулап орда, урянхай кызыгааржылар тарай халчы берген...

Шериг күжүндөн аңгыда, Улаастай-дан Орус консул чериниң база манчы хаанның Улаастайда чагыргазының

төлээлери Хайдыпка моорлап келген. Родевичиниң бижээни-биле алырга, моол истекчилерниң чарыгдалы 20 муң рубльди Хайдып төлөзө-даа, кандыг хемчегге онаажырын манап, муңгадал-га алыскаан. Бодунун күзели бүтпейн, бурууга онаашкан Хайдып арагалап, аарааш 1909 чылдың мартта өлгөн-даа дижи. Ол бодун өлгөн деп чар тарат-каш, Моолче чоруй барган деп, чамдык улус чугаалажыр.

Төөгү эртемнериниң доктору М.Кенин-Лопсанның бижээни-биле алырга, Хайдып 1907 чылда Устун кы-зыгаар черинге чалалга езугаар аалдап чорда, Хайдыпка узун хуусаалыг хоран ижирткен, оон келгеш, өлгөн. Ону Шеми биле Хөндөргей аразында Үзүк-Ховуда

орнукуштукан. Сөөлзүредир ону «Ноян-Шаразы» дижи берген (Буян-Бадьыг. 2000. Ар. 25, 26). Шак ындыг медээни бо чүүлдун авторунга 1990 чылда Ча-даанага Т.Монгуш чугаалаан. Бо бүгү төөгүнүн шынынга дүүшпес. Штабс-капитан Х.Чакиров аалчызын хораннаар хире мирит эвес. Ол дээш бажын алзып болур.

Буурул-Ноян канчап барганыл, бо-дунун чонун, төрөөн черин хопталап, Пекин-биле сөс карышкаш, бүдүү даштыкыже (Моол, Тибет, Кыдат) үне берген, ооң орнунда ол хуннерде өлгөн моол ламаны орнукуштукан дээн чугаа нептереңгей апарган. Чүге дээр, бажын кезип каапкан кижии ажаап турда, Хай-дыптың кады төрөөн дунмазы Лопсан-Чамзы-даа, ооң ийи кадайының кайызы-даа келбээни бо бүгүнү бадыткап турар. Бо дугайын 1994 чылдың апрель 20-де Чыргакы чурттуг Куулар Хунажык оглу Оргу (1927 чылда төрүттүнгөн) башкы төөгүп берген чүве.

Француз инженер Пленону орус кызыгааржылар-биле кады Кара-Даш-тан сывыртапкан дээш, Даа кожуунун тергиилекчизи Ак-Монгуш Хайдып Үгер дааны Пекинче кыйгырткан чүве-дир. Ынаар ол дүне чажыды-биле аштаным-кан. Бо дугайын кыдат, урянхай төөгүнү эки билир профессор В.Дацышен мынчаар бижээн: «Хемчик ноянын Кыдатка судтаар дей берген. 1909 чыл-дың мартта Хайдып боду амы-тынынга четтинген» деп, 2005 чылда чырыкче үнгөн «Саянский рубеж» деп ажылында В.Г.Дацышен демдеглээн.

Чамдык кижилер ону Тибетче чоруй барган-даа дижи. Пекинге муңганы бергени шын чүве болза, төөгүнүн ылап барымдаазын тодарадып, истээр болза эки. Хайдыпты хораннап каан, арагалап өлгөн болгаш Хөндөргей биле Шеми аразында Теректиг-Арт кырында Ноян-Шаразында ажааган деп дидир-дидир-лер төөгүнүн шынынга көңүс дүүшпес. Ынчангаш Ак-Монгуш Кара-Бай оглу Хайдып хайырааты Кыдат киргеш, оон канчап барган чоор деп айтырыг долу болгаш ылап шын харыы чок хевээр.

Монгуш БАЙЫР-ООЛ,
ТГШИ-ниң сектор эргелекчизи.

Буурул-Ноян канчап барганыл, бодунун чонун, төрөөн черин хопталап, Пекин-биле сөс карышкаш, бүдүү даштыкыже (Моол, Тибет, Кыдат) үне берген, ооң орнунда ол хуннерде өлгөн моол ламаны орнукуштукан дээн чугаа нептереңгей апарган. Чүге дээр, бажын кезип каапкан кижии ажаап турда, Хайдыптың кады төрөөн дунмазы Лопсан-Чамзы-даа, ооң ийи кадайының кайызы-даа келбээни бо бүгүнү бадыткап турар. Бо дугайын 1994 чылдың апрель 20-де Чыргакы чурттуг Куулар Хунажык оглу Оргу (1927 чылда төрүттүнгөн) башкы төөгүп берген чүве.

а, бижи-даа берген чүве. Шаг-III в. эгезинде Ишкинниң бөлүк-ры Урянхайның соңгу кызы-Хан-Дээр (орус карталарда) аңнап-диинчеп чораан. Олар дүүзүндө, аңчылар казанаанга рган, чүгле тынныг чыткан көк славян оолга таваржы берген. р-каскак, дүмбей тайгага аза-вирлиг. Чүгле иштинде тынныг р аңчы ушкарып, соонга чып-ып алгаш, пат боорда Ишкинде чедирип келген. Оон ону хой-ыг чоорган-биле шуглап алгаш-изиг аш-чем, эът, сүт-биле чаа-р, эм ойттар хандызын ижиртип-сегереди, бут кырынга тургу-н. Кыш-даа ажып, час дүшкен. үннер хүннеп, ойт-сиген үнүп, элбеп, агаар-бойдус чымчаан-олдун кады улам экижи, тыва-чоорту доктаадып ап, аалдын-га дузалажып эгелээн. Эккелген-Ам сегерей бердин, чанар сен-дээр, оозу ынавас болган. ту славян (орус) оол монгуш-нының бир онзагай төлү болуп,

рылгада тывалар славяннар (орустар)-биле XIX век эгезинде-ле ханы холужуп, монгуштар аразында ак-монгуштар, улуг-монгуштар тывылган-дыр.

Хайнакайның бир оглу Кара-Бай (шолазы Чаңчаар-Чаңгы) Хөндөргейге чагырыкчылап ажилдап турда, келир үениң нояны Хайдып 1859 чылда төрүт-түнгөн. Ооң төрөөн чуртунга бүгү назы-нында чурттап чораан Монгуш Келдегей оглу Бора-Хөөнүн 1968 чылдың май 6-да бижиткен сактышкынындан үзүндү: «Чонун хүндүлөп адааны Буурул-Ноян, чогу ады Хайдыпай, черле Монгуш сумузу кижии. Сөөлзүредир ону Хайдып Үгер даа дижи берген... Хайдыптың төрөөн черин Дагыыр-Тей дээр, ону чон Дагыыр-Тей оваазы дижи берген. Ол болза Хараган-Даг биле Борбак-Арыгның аразында эрги хонаш. Хайдып ноянның хинин шыгжаан чурту Дагыыр-Тейни частың адак айында чылдың-на дагыдар чораан. Мен ол Дагыыр-Тейни дагып чораанын көрүп чордум. Ноянның төрөөн черин дагып турда, чүгүрүк аш-тарны чарыштырар, шыырак мөгелерни хүрештирер, кайгамчык ыраажыларны

САГЫШ ААРААНДА, КАЯ БААРЫЛ?

Бистиң чамдыывыс «психолог», «психиатр» деп сөстөрнү ылгаштыра албас, дөзү «псих» дээн боорга, ол-даа албыстаан, тенээн улуска хамааржыр чүве-дир деп бодаар. Херек кырында психолог башкы дыка хөй баш муңгаш айтырыгларлыг, муңгаралга алзып чоруур, берге байдалдан канчап уштунуп алырын билбейн чоруур кижилерге езулуг сүмелекчи, дузалакчы. Психологияның айтырыглары дээрге, сагыш-сеткилдин аарышкылары, кижилернин ара-аразында харылзаалары, муңчулушкуннар, муңгаралдар, саймааралдар...

«Тываның психологтар ассоциациясы» деп хөй-ниити организация үш чыл бурунгаар тургустунган. Эрткен неделяда олар Кызылга чыгып келгеш, хамык-ла айтырыгларын чугаалашкан. Ол организацияның даргазы Светлана Бүрүткеловна Ооржактан психологтарның мурнунда кандыг-кандыг айтырыглар туруп турарын сонугадым. Моон мурнунда психологтарны тускай белеткеп турган эвес, ынчангаш 1994 чылда, 1998, 2011 чылдарда элээн хөй кижилерни башкыларның билиин сайзырадыр институтка (ИРПО) профессионал психологтар кылдыр эде белеткэн. Ам школа бүрүзүнде, эмнелгелерде, улуг албан организация черлеринде психологтар бар. Ынчангаш чогуу мындыг кадрлар республикада четчир. Ындыг-даа болза, кижилернин бергелеринге дузалажыр бо психологтарның боттарының база берге ай-

тырыглары эңмежок. Школа-ларда чаңгыс-чаңгыс психолог башкылар өөреникчилер саны көвей болганындан уруг бүрүзү-биле бот-тускай ажилдаар аргажок. Кол эртем эвес, ийги чергениң деп санаар болгаш, психологтарның ажилын херекке албас, тускай кабинеттер хамаанчок, оларның олурар-турар чери чок, безин чадаарда, компютери чок. Уруглар садтарында психологтар бичии уруглар-биле — удуур өрээлдерде, а ада-иелер-биле коридорда ажилдап турар. Кожууннарда уругларга психолог башкылар чок.

Школа башкылары психологтарны кичээлдерге олурштурар, өске ажилдарга ажыглаар. Чамдыкта психологтун шалыңын (ставказын) өске кижиге берип каар. Стаж чок болза, психологтун алыр акшазы көңүс эвээш. Өөредилге, консультация чорудар тренинг төвү ажыдып алыксап турза-даа, кол-ла берге-дээшкин — оран-сава чогу. Ол ышкаш Кызылга психологтарның методиктиг каттыжышкынын тургузуп алыр дээрге, база-ла үзүп келир айтыры — кайнаар кирерил? Бо талазы-биле регионнарда психологтарның тускай төптерин тургускулаан, офис бажыңнар-биле хандырган болуп турар.

Тывада чогуу харын үш хире хуу психолог боттарының бажыңнарында чонну хүлээп ап, тускай ажилдап турарлар. Кызылда психологтун дузаламчының «Инсайт», «Супервизия» деп филиалдары

база бар. Олар албан организация черлеринче үнүүшкүн-нерни кылып, семинарларны, лекция, беседаларны эрттирип турарлар. Чонга ажыктыг ажилды кылырынга чүткүлдүү дээш психологтарны мактавас аргажок. Кол-ла чүве — кижилер-биле ажилдаарыга таарымчалыг байдалдар херек. Оларның ажилын үнелээри, кичээнге алыры чугула.

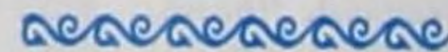
Психологтун дуза кадып тургаш, олар айылдыг байдалдан безин кижини уштуп болур. Ылаңгыя аныяк, чаш назынында уруглар хары чок ынакшылдың ужун, азы кандыг-бир хензиг чүведен муңчулгаш, амы-тынынга четтинер кызыгаарга кээп болур. Муңгак, уян кижилерге ол үезинде чымчак, чылыг, угааныг сөс-биле дузалажыптар болза, сагыш-сеткилдин кедергей дыңзыгышкыны чавырлы бээр. Психолог-биле ижин-кара чок чугаалашкан соонда, ол кижиниң аргажок муңчулган сагыш аары, эктинден аар чүк дүшкен-биле дөмей, адырлып чоруй баар. Ажылынга, азы өг-бүлезинге алгыш-маргыш болган дижек, ол кизи кым-биле барып чугаалажыптарыл, кайнаар кириптерил? Черле ынчаш психологтун ажылы Тывада кичээнге кирбейн турары хомуданчыг. Эрге-чагыргаларның талазындан бо дугайында элээн боданып, айтырыгны шинчилеп көөрү күзенчиг.

Надежда ЭРГЕП.

Төрүттүңген хүнүңер-биле!

Бистиң эргим, хүндүлүг честевис **Майны Дарый-Базыр-ович Иргиттиң** декабрь 2-де төрүттүңген хүнү. Честевис — бир кыс, бир оолдун ынак ачазы база ийи чаптанчыг уйнуктарның ынак кырган-ачазы. Честевис Кызыл хоорайның МРО «Сельхозтехникага» үр үениң иштинде ажилдап келген, ол баштай чолаачылап, оон соонда К-700 тракторнун шенелдезин чорудуп ажилдаан. Ынчангаш ынак честевиске төрүттүңген хүнүн таварыштыр каң дег кадыкшылды, аас-кежикти, бистиң аравыска ам-даа хөй-хөй чылдарда чурттап чоруурун сеткиливис ханызындан күзедивис. Ам бо хүннерде честевис хүндүлүг дыштанылгада. Күш-ажылдың хоочуну, «Хүндүткелдин демдээ» орденниң эдилекчизи.

Кызыл хоорайда чурттап-ажылдап чоруур чуржулары, күдээлери.

Бистиң эргим угбавыс **Раиса Тюлюшовна Давын-оол-дун** декабрь 3-те төрүттүңген хүнү. Угбавыс Өвүр кожуунун Дус-Даг суурга төрүттүңген. Ол Улан-Удэ хоорайга көдээ ажил-агый институтунун мал эмчизиниң салбырын чедиш-кинниг дооскаш, күш-ажылчы базымнарын 1967 чылда «Дөң-Терезин» совхозка мал эмчизи болуп ажилдап эгелзэн. Оон соонда угбавыс Барыин-Хемчик кожуунунун партия райкомунга херээженнер ортузунга ажил чорудар килдис эргелекчилеп база көдээ ажил-агый продукциязын садарының болгаш шынарының кол күрүне инспекторунга ажилдаан. Дараазында ол кожуунунун план комиссиязының даргазынга, кожуунун күүседикчи комитетиниң ниити килдис эргелекчизинге хөй чылдарда ажилдап келген. Хүндүлүг дыштанылгаже үнер мурнунда угбавыс кожуунун пенсия фондузунга үр үеде ажилдаан. Угбавыс ажилдап келген үелеринде хөй өртектиг шаңнал-макталдарның база хүндүлел бижиктерниң эдилекчизи. Ол — «Ленинчи юбилей» медалының болгаш «Россияның пенсия фондузунун 10 чылынга» деп тураскаал демдээниң эдилекчизи, күш-ажылдың хоочуну. Угбавыс — кончук кызымак, амыдырал дээш бурунгаар чүткүлдүг, дузааргак кизи. Амгы үеде ол хүндүлүг дыштанылгада, Кызыл-Мажалык суурда хууда ажил-агыйын хөгжүдүп, уругларынга, уйнуктарынга деткимчени көргүспүшөөн, ажил-иши, аял-буяныг, арга-сүмелиг, бистерге үлегер-чижек болуп чурттап чоруур. Эргим, хүндүлүг, ынак угбавыс Раиса Тюлюшовнага төрүттүңген хүнүн таварыштыр быжыг кадыкшылды, узун назыны, омакшылды, өөрүшкү-маңайны күзедивис.

Кызыл хоорайда база Өвүр кожуунда хөй санны дуңмалары, төрелдеринден.

ИЗВЕЩЕНИЕ

В администрацию муниципального района Сут-Хольский кожуун поступило заявление от гражданки Российской Федерации **Бина Чупештэевны Монгуш** № 213 от 28.08.2014 г. о предоставлении земельного участка с кадастровым номером 17:09:0101008:135, расположенного по адресу: Российская Федерация. Республика Тыва, Сут-Хольский район, с.Ишкин, ул. Шык, д.20 с общей площадью 1000+/8 кв.м в аренду на 1 (один) год для индивидуального жилищного строительства из категории земель населенных пунктов.

В рамках действующего законодательства в течение 30 дней со дня опубликования данной информации администрация муниципального района Сут-Хольский кожуун принимает письменные возражения по данному заявлению по адресу: 668150. Республика Тыва, Сут-Хольский кожуун, с. Суг-Аксы, ул. Бурбу, д.16, конт. Телефон 8(39445)21146.

Главный специалист администрации Сут-Хольского кожууна по имущественным и земельным отношениям Ч. МОНГУШ.

ЯРМАРКА

Көдээ ажил-агый базаары Кызылдың Лопсанчап аттыг ку-думчузунда хүннүн-не болуп эртип турарын дыңнадып тур бис.

Администрация.

Шөлдү садып турар

Дээди судтун артында бажың тудар шөлдү садып тур мен.

Харылзажыр телефону 89235599365.

ГБПОУ РТ «Тувинский сельскохозяйственный техникум»
объявляет набор на курсы

№ п/п	Образовательные программы и квалификация (подготовка, переподготовка, повышение квалификации)	Нормативный срок освоения
1	Бизнес планирование	2 недели
2	Ведение бухгалтерского учета в программе 1С Бухгалтерия (переподготовка)	2 недели
3	Бухгалтер малого предприятия с ведением учета 1С "Бухгалтерия"	1 месяц
4	Зарплата и кадры	2 недели
5	Основы работы в сети интернет	2 недели
6	Оператор ЭВМ	2 недели
7	Менеджер торгового предприятия	2 недели
8	Слесарь по ремонту автомобилей	1,5 месяца
9	Секретарь делопроизводитель	2 недели
10	Фермер-предприниматель	1 месяц

Начало работы курсов по мере комплектования групп.

Справка по телефону:

2-47-26; 8-923-382-88-84.

Учебный центр техникума оказывает УСЛУГИ ПО РЕМОНТУ ЛЕГКОВЫХ АВТОМОБИЛЕЙ:

— ремонт ходовых частей;

— ДВС;

— подвески;

— мелкие деталиные кузовные работы;

— сварочные работы;

— пресовые работы;

— диагностика ходовых частей;

— автоэлектрика

Справка по телефону: 8-923-268-16-27.

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.

Кол редактор
И.М. ДАМБА-ХУУРАК.

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35, редакторнун дузалакчызы — 2-30-69, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, бухгалтерия — 2-18-10.

КИЛДИСТЕР: Ниитилел-политиктиг килдис—2-17-91, 2-17-05. Экономика килдизи — 2-40-77. Социал камгалал болгаш хөй-ниити амыдырал килдизи — 2-03-88. Очулга килдизи — 2-03-87. Реклама, чарлал килдизи — 2-03-90, сот.тел.: 8-923-264-22-22. Тел/факс (394-22) 2-30-69.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катап үнер. Хемчээли 4 парлаар ама.

Тираж 6096. Чагыг 148. Номерни парлаалгаже дузааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.счет № 30101810500000000735 БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялар адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албаннун Тыва Республика талазы-биле эргелели «Шын» солунну **2012 чылдың декабрь 3-те** бүрүткээн. Херечилелдин дугаары — **ПИ № ТУ17-00068.** Индекс 11530, 31730.

«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харыылаар.